

АНАТОЛЬ
ГАЛАН

ПОРАЗКА
МАРШАЛА

ВИДАННЯ ДОБРУСУ
В АРГЕНТИНІ

М. Квасинський

ПОРАЗКА МАРШАЛА

О П О В І Д А Н Н Я

Друзям-добрусівцям в Аргентині,
що матеріально уможливили
появу цієї книжки, з
подякою їй
присвячую
А в т о р .

ANATOL HALAN

La derrota del mariscal

NOVELAS

DOBRUS en Argentina

Editorial «PEREMOHA». Buenos Aires 1955

АНАТОЛЬ ГАЛАН

Поразка маршала

О П О В І Д А Н Н Я

ВИДАННЯ ДОБРУС-у в АРГЕНТИНІ

В—во «ПЕРЕМОГА» — Буенос-Айрес, 1955

Всі права застережені

Обкладинка роботи В. Ласовського

Тираж 1.500 примірників.

ДОНЬКА ЮДИ

Сьогодні, вже втретє за цей тиждень, товарищі Рачинській здалося, що вона не сама в кімнаті. Снувалися якісь тіні, спочатку невиразні, потім обрмовані контурами, потім рельєфні до дрібниць, до тої навіть ледь помітної рисочки, що її має дуже знайоме обличчя.

Чорт зна, що таке! Хіба ж від того часу не минуло тридцять років? Хіба не стерлися в пам'яті романтичні події юности? Дурниці! Це хворі, пошарпані сучасністю, нерви даються знаки. Це, можливо, вплив тої книжки — пригодницько-містичної, що її читає перед сном товаришка Рачинська.

Снуються тіні. Переплітаються поміж собою, то світлішають, то темнішають. Отак, дивишся на стіну, і раптом в узорі бачиш голівку. Справжню. З очима, з носиком, з вухами. І голівка розкриває рота, посміхається, навіть вітає:

— Добровечір, товаришко Рачинська, добровечір! . . .

Ох! Та це ж Павло Решетняк. Той світловолосяй і синьоокий, що мав ледве двадцять

років і... А онде Наталка Бондар. Боже, яка краса! Товаришка Рачинська колись також була гарною, дуже гарною, але не дорівнювача до Наталки...

Товаришка Рачинська присуває дзеркало і вдивляється у власне обличчя. Ах, яка жорстока, насмішувата, нахабна є старість! Що лишилось від тої тендітної, ніжної Юльки? Хіба очі, що не старіються, хіба білі, завдяки здоровій спадщині, зуби. А решта? Те все не Юльчине, а якесь стороннє. І зморшки на шиї й на щоках, і ніс із червоनावим відтінком, і шкіра наче не своя, а натягнена з чужого обличчя.

Товаришка Рачинська дістає стару фотографію і бачить: тонку постать, голівку камеї, великі очі неозначеного кольору (на фото, бо в житті має темно-сірі) чудово вирізьблений ніс і губи, як пелюстки півонії. Де те все поділось?

Тихо в кімнаті, але шумно в старому серці. Доречі, і серце вже почало "балуватись". Раніше билося рівно: тук, тук, а тепер "скаче", переходить з нормального бою на різнотонний: тук, тук, а тоді раптом майже без інтервалів: тук, тук, тук і — замре. Ой, як це страшно! Товарищці Рачинській здавалося, що вона умирає, і тоді самі собою розтулялися в неї уста, і крізь них вихоплювався зойк розпачу: — О-о-о!

Бо не хотілось умирати. Сорок сім років — то не є межа. Ще, принаймні, двадцять, двадцять п'ять, а тоді вже хай буде.

І знов тіні. Ось, її перше кохання, Андрій . . . Гей, — каже, — Юльцю, яка ж ти стара і негарна. А я колись хотів з тобою одружитись, пам'ятаєш?

— Андрію! Щастя мое!

Товаришка Рачинська простягає до нього руки, і раптом відчуває біль. Фізичний біль, такий, як відчула тридцять років тому, коли рука Андрія брутально і злісно, з розгону врізалася в її щоку.

Ах, як вона образилась!

— Ти . . . мене . . . б'єш?!

— Я б тебе убив, — відповів Андрій, тільки шкода паскудити руки . . .

Від того часу вона його не бачила. Власне, чула про нього. Він піднісся догори, його фота були в усіх газетах і журналах, його називали “великим сином батьківщини трудящих” за якийсь винахід з хемії. А потім Андрій безслідно зник.

Товаришка Рачинська поринає в спогади. Хоч, власне, ті спогади непотрібні, і вона завжди була проти “пережовувань порожнечі”. Але — старість. Старості без спогадів обійтись неможливо. До того ж, оці тіні, що складаються в обличчя і наказують: дивись на нас!

Раніше товаришка Рачинська вмiла проганяти спогади. Вона стрiпувала розкішним волоссям, блискала зубами й казала: геть!

І спогади покiрно відходили. А тепер вони iнакшi, бiльш настирливі, бiльш правні, чи що?

— Та йдiть ви до бiса! Хiба є щось у життi не від матерії? Я не хочу вас!

І все ж таки вони, такі тендiтні, легкі, пiдступають, гiрнуться, танцюють навколо...

— Юльцю! Товаришко Рачинська! А чому ж ти нас не хочеш? Га? Ми ж свої, ровесники, давні приятелі. Ха-ха-ха!

Зi стелi спускається павук. Цiкаво, хто ж то намалював на його спинi число 13? 13 — не чортів знак, не роковане число апокаліптичне, нi, воно має своє окреме значення... Товаришка Рачинська блiдне. Це — жах. Вона нiколи не думала, що мертвяки можуть оживати. Ось Петро, Степан, Володимир, Олесь... Усі вряд, усі скривавлені, і з усмішкою на устах.

— Юльцю! Люба Юльцю! Товаришко!

Ох! Для чого це?

Товаришка Рачинська безвладно опускає руки. Це було давно. Десь у 20 роках очайдухи — хлопці і дiвчата вирiшили рятувати Україну. Пiдготували повстання. Надзвичайно конспiративно. За принципом трiйок і одного

зв'язкового між ними. П'ятнадцять повітів, майже дві округи були приготовані, забезпечені зброєю, базами постачання, всім. За двома пішли б і інші.

Юльця Рачинська, тоді струнка, 18-ти літня комсомолка, приїхала з Києва до батьків, і її посвятили в справу. Вона взяла на себе обов'язок старшої зв'язкової, а місяць після докладно розповіла в ГПУ про те, що готувалось..

Чому Юльця ступила на таку стежку? Ах, їй так хотілося “вийти в люди”, вирізнитися з-між сірої маси, бути героїнею. І хотілося, як кожній дівчині в її віці, мати гарну одіж, гарне взуття, парфуми славнозвісної фірми “Коті” й інші речі, що прикрашують молодість. Юльця бачила навколо самі злидні. Черевики на мотузяній підшві, блюзки з мішків, саморобні незграбні капелюхи. А вона ж була в розквіті сил. . .

Одного дня вона сиділа на лавці колишнього царського, пізніше пролетарського саду. Сиділа, дивилася навколо, мріяла. Вона була свідомо своєї вроди і не здивувалася, коли поруч сів і заговорив до неї військовий. Такий елегантний, з червоними нашивками на комірі, з блискучою п'ятикутньою зіркою на кашкеті.

— Сумуєте? — банально запитав він.

— Так, — відповіла вона широко. — Мені не дуже весело, бо, знаєте, набридло таке стано-

вище, коли найпотрібніші речі для тебе недосяжні.

— Наприклад?

— Без прикладів, — відрубала Юльця, — взагалі.

Раптом вона помітила, що військовий дивиться на її старанно зацеровану панчошу, і почервоніла.

— Вас непокоїть це? — посміхнувся він. — Але ж це така дрібниця. . .

Юльця чомусь “виклала” йому тоді все. Про бідність батьків, про тяжкі умови студентського життя, про свою охоту до боротьби за краще майбутнє. . .

— А ви. . . маєте характер?

— Чудне запитання. Власне, який характер?

— Ну, скажемо, держава мусить мати підпору, на когось цілком розраховувати, бо, знаєте, маса є маса, до того ж, непевна. . .

Він так добре, так переконливо говорив. І був молодий, гарний. Можливо, Юльця захопилась би ним з першої зустрічі, але в неї був наречений. Тому вона трималася строго, сказала коротко: “я замужем”, і обірвала залицяння. Але добре запам’ятала його останні слова: “Якщо схочете в нас служити, всі життєві блага будуть до ваших послуг”. І дав їй візитову картку з адресою своєї установи,

Таким чином Юльця скористалася з свого випадкового знайомства.

Їй видали одноразову нагороду в золотих речах. (Бо паперові гроші не мали тоді жадної ціни). Пізніше вона дістала ще надвишку... А баланс мав 13 розстріляних і 79 засуджених до концентраційного табору.

Ну, і що ж? Юльця була віддана новим ідеям. І коли вся рожева, радісна, багата, приїхала до свого коханого Андрія, сподівалась, що тепер вони житимуть, як боги. Але Андрій..

Ах, як пече товаришку Рачинську той ляпас! Вона розповіла, думала, що...

— Андрійку, вони зовсім нічого не сподівались, вірили мені, дурні, розумієш? І їх усіх накрили.

Тепер, так само, як тоді, бачить товаришка Рачинська, як страшно потемніли в Андрія очі. Ніч дивилася з них, навіть не ніч, а ціла безодня. Потім скривилися уста, сльоза заблискла в тих гарних очах і... як боліло! Щока стала червоною, просто багряною, два зуби хитались, і, врешті, випали. Ось, на їх місці золоті.

Андрій ударив. Ні, бив. Раз, і другий, і десятий. Вона впала тоді й просила простити. Одіпхнув ногою, сказав:

— А йди ти к...

Брудне слово ляснуло востаннє по вухах, і вона лишилась сама.

Спочатку хотіла зайти до відомої установи, де була “своєю людиною”, і поскаржитись. Досить було одного її слова, і вже Андрій би не побачив денного світла. Але ображену людину перемогла жінка. Вона все ж таки кохала. Повернулась до гуртожитку Педпрофшколи, де вчилась, і, обв'язавши обличчя, мовляв, болять зуби, лягла в ліжко. Чотири дні нікуди не виходила, і саме четвертого дня принесли їй з дому листа. Писав батько. Не по батьківському, навіть оминаючи ймення, ось що: “Я і мама просимо, щоб ти до нас більше не писала й не приїздила. Гадаю, що пояснення зайві. Кожні батьки хочуть мати порядних дітей, а не” . . .

Наступне слово було старанно закреслене, а далі якась пляма (чи не від сльози?) і — підпис батька.

Тоді вперше за життя у товаришки Рачинської була істерика. Подруги, нічого не знаючи, заспокоювали, потішали, і — минулось.

Що ж! Батьки — люди старих поглядів. Для них советський лад — страхіття, а Юльця належить йому цілою істотою. Хай, може, ще звернуться за пемічю. . .

Юльця чекала рік, два, три. Вона вже була директором найкращої столичної трудової школи; жила, “як у Бога за пазухою”, одягалась під парижанку. . . Ні, ніхто до неї не об-

живався. Нарешті не витримала, поїхала до рідного села і... нікого там не застала.

— А ти хіба не знаєш, — питали сусіди, — що твої старі вже більше року, як спродали хату і виїхали на Далекий схід? Дивно!

Юльця мусіла “викручуватись”. Розповіла вигадану історію про наукове відрядження закордон, про те, що листування з-за кордону було заборонене...

Йй, певне, не повірили. Вона бачила це з усмішок співчутливо - глузливих, і полегшено зітхнула, коли рідне село лишилось позаду.

Незабаром після цього Юльця закохалась і вийшла заміж. Власне, це не було таке сильне почуття, як колись до Андрія, а проте чоловік був гарний, мав високий партійний ранг, від нього у товаришки Рачинської донька, що має дев'ятнадцять років і спить зараз у своїй кімнаті, тут, за стіною.

Вісім років усе йшло добре, але, на лихо, чоловіка призначили прокурором округи, звідки походила товаришка Рачинська, і чоловікові забагнулось ознайомитись з архівними політичними справами.

Пригадує товаришка Рачинська лагідний липневий вечір, стіл з вечерею на веранді, чекання, і, нарешті, тверді кроки чоловіка, що повертався з праці. У них була давня звичка цілуватись, коли він відходив і приходив. І за ці-

їю звичкою товаришка Рачинська, тоді ще молодода, гарна, наблизилась до свого Михайла. Але Михайло, удаючи заклопотаність, уник поцілунку і, сівши у фотель, несподівано запитав: — Скажи, яке відношення мають до тебе числа 13 і 79?

Товаришка Рачинська страшенно зблідла.

— Ти... знаєш?

— Так. І, погодься, знаючи, волю не спати на одному ліжку з... родичкою Азефа*)

Тоді вона обурилась, почала кричати:

— Ти ганчірка, а не комуніст. Ти сам готовий всадити ножа в спину партії. Ти сам на боці тих зрадників.

Михайло посміхнувся.

— На якому я боці — то справа моя. Я знаю, що зі ста комуністів дев'яносто сім продадуть за гріш знайомих, друзів, батька і матір, але троє не продасть. Отже, від сьогодні ти живеш у своїй кімнаті, а я в своїй. І хай Прися приносить туди сніданок, обід і вечерю.

Товаришка Рачинська почала "мститись". Вона мала безліч романів — коротких і тривких, дома і поза домом. Це — щоб досадити "йому". Але "він" був байдужий. Нарешті, товаришка Рачинська через кволе здоров'я дістала перевід до Криму, де зайняла посаду заві-

*) Відомий провокатор за царського часу.

дувачки санаторія для відповідальних працівників. Слід за колишнім чоловіком загубився. Кажали їй після, що він загинув у фінляндську війну.

Більш товаришка Рачинська заміж не виходила. Для чого? Так спокійніше. І жила собі, “приспівуючи”. Навіть війна її не зачепила, бо за рік до початку тої завірюхи партія призначила її на пост директора педінституту в Ташкент. Що говорити, було добре. Дочка, по скінченні середньої школи, зацікавилась медициною і ось уже перейшла на третій курс. Товаришка Рачинська надзвичайно любить свою дочку. Вона працююча, здібна, можливо, її лишать при інституті, як аспірантку. Трохи тільки не подобається матері дівочий “сентимент”.

— Мамо, казала вона не раз, — ми тут чужі. Ці узбеки дивляться на нас, як на завойовників.

— Чому ти так думаєш?

— Не думаю, а бачу. Вони ввічливі, навіть товариські, але відчувається, з яким задоволенням сприйняли б вони вістку, що білі собаки не будуть більш господарювати на їхній землі. Тому найкраще жити в своїй батьківщині.

Товаришка Рачинська переходила на політично — виховний тон.

— Дурненька! Наша батьківщина СРСР.
Що?

— Так, наша. . . Але моя, зокрема, там, де я народилась.

Поговори з нею. Нахмуриться, брови зійдуться, як два тремтливі крила, а з очей — холод. У батька вдалася. Його риси, його манери.. Власне, товаришка Рачинська боїться іншого. Хто знає, чи не спливе на верх, перед очима доньки, її давня секретна історія? Тут безпечно, бо п'ять тисяч кілометрів лежить між Києвом і Ташкентом. А там? Може, знайдеться якийсь “приятель” і скаже:

— А, знаю, знаю. Ваша мама має велику заслугу перед советською владою. . .

Ні, тільки не це. Звіритись доньці в такій справі вона не може.

Дивні, дивні закони має життя. Проблема батьків і дітей — вічна. І трудно сказати, хто прогресує — батьки, чи діти. Ось, Діана. Здається, виховувала її товаришка Рачинська правильно: в атеїзмі, в матеріялістичному світосприйманні, звичайно ж, у пошані до існуючого ладу. А дівча наспівує:

Жив Миколка дурачок —
Була булка п'ятачок,
А тепер, за Сталіна,
Сухаря не стало нам. . .

— Діанко! — обурилася товаришка Рачинська. — Хто це тебе навчив?

— Ніхто. Чула, як безпритульні співали.

— Хіба ж можна таке співати?

— А чому ні? Я ще й іншу знаю. Ось:

Чуло ухо від губи

Байки злободенні:

Сталін Леніна убив,

І тому він геній...

Товаришка Рачинська аж похолола.

— Божевільна, замовчи! Що, коли б хто почув?

— Але ж це неправда, — хитро посміхнулась дівчина. — Хіба можна звертати увагу на різні теревені? І за це, кажеш, карають?

Мати нічого не відповіла. Вона побачила, що намарне пішли її зусилля прищепити доньці Ортодоксальну відданість комунізму. Дівчина мислить по своєму, критично сприймає явища, навіть зневажає партійну святиню... Це — сучасна комсомолка, молода гвардія, продовжувачка справи батьків...

Товарищі Рачинській прикро, але що зробиш? По-за тим розходженням взаємини між матір'ю і донькою дружні, любовні, Діанка навіть радилась — хто більше заслуговує на її симпатію: Петро з останнього курсу медінституту, чи Василь з консерваторії?

Товаришка Рачинська розгубилась.

— Хіба я можу в цьому радити? Справа твоя, Діанко.

— А ти скажи, мамо, скажи практично. Чи не скучно буде мені жити з Петром? Він лікар і я лікар, ще посваримось, як конкуренти. . . А Василь мені гратиме. Він дуже обдарований, буде їздити на концерти, і я з ним. Правда, добре?

Дитина. Ще зовсім дитина. Товаришка Рачинська знає, що на концерти возять з охотою наречену, але жінку. . . Вона пригадує чийсь вірш:

Ми дівчину любимо й ніжимо,
Та стане дружина, чи мати,
Коханою рідше і рідше
Ми будем її називати. . .

На жаль, це — природно. Хоч, правда, залежить від чоловіка. Ось, Михайло ніколи не ходив без неї до театру, казав — сам не може. Товаришка Рачинська зітхає. Чому вона не повстала тоді проти його переводу? Він би послушав, попросився б до іншої округи, і нічого б не взнав, і, може, жили б вони досі разом у мирі і згоді. . .

Знову спогади. Ні, не треба. Навіть добрих, бо за добрими неодмінно приходять злі. Товаришка Рачинська простягає руку до нічного столика і намацує золотий (преміяльний) годинник. Невже перша година? Так, за де-

сять хвилин. Треба спати, бо о 6-й підйом. А чого це Діанка кашляє? Мабуть також не спить, любить читати в ліжкові.

— Діанко!

— А?

— Гаси світло. Перша година. Завтра знову ходитимеш сонною. Чуеш?

— Добре, гашу.

Засинає товаришка Рачинська швидко, наче хтось там крутне вимикач свідомости, і зразу обривається зв'язок з життям. Через цю раптовість товаришка Рачинська завжди має враження, що її сни — продовження дійсності. Ось, і сьогодні... Рипнули двері, і до кімнати увійшла донька. Але чому вона така бліда? Чому гарне її обличчя таке стривожене?

— Діанко, ти хвора?

Дівчина мовчить, а потім щось починає шептати.

— Що? Не чую. Кажі голосніше!

І вона говорить виразно:

— Мамо, не убивай мене!

— Я? Тебе? Ти збожеволіла!

Але донька повторює:

— Мамо, не убивай! Ти вже багатьох убила, ти вся в крові. Навіщо ж тобі ще й моя?

У товаришки Рачинської ворухиться на голові волосся. "Вона знає, вона все знає"...

І дикий несамовитий крик сплячої розлягається по кімнаті.

Тоді блимає світло, мати бачить доньку, але зовсім інакшу — розчервонілу й стурбовану.

— Що тобі, мамо? — питає вона.

— Сон, Діанко, будь він проклятий! Снилось, наче тебе мордували німці. Іди спи, люба!

А сама думає: Ні, треба завтра звернутись до лікаря. Це — чорт зна, що таке. Зовсім розшарпані нерви. . .

II.

Другого дня товаришку Рачинську чекав неприємний сюрприз. Прибиральниця Оля знайшла під лавою в аудиторії й принесла директорші гаманця. Гаманець, як гаманець, для паперових грошей, де лежала одна — єдина тридцятирублівка. Але серед паперів, що зраджували їх власника, був не зовсім звичайний лист. Якийсь шифр, очевидно, бо в простому читанні виходила нісенітниця:

“Пам’ятай, друже, що зелені береги — то ознака яскравості, і пташкам належить мати гніздо за всяку ціну, а тоді може йти розмова про мед і молоко. Грай далі веселої на двох дорогах. Тут прекрасно. Я вчусь на стипендії,

скоро закінчу. Ірина мене любить, і ми разом мріємо про майбутню дитину, яку назвем Феліксом, на честь т. Дзержинського. Привіт Висоцькому і Меркуловій. Твій Кость Перегуда”.

Товаришка Рачинська замислилась. Інтуїція давнього таємного агента підказувала їй, що всі імена, до Костя Перегуди включно, вигадані, і що цей короткий лист містить у собі багато цікавого...

Думка спинилась на власникові листа. Це — Зорич, українець, студент останнього курсу. Чи було щось за ним у минулому?

Директорша потиснула електричного гудзика й викликала зав. спецчастини інституту.

— Принесіть мені особисту справу Зорича.

...Гм... Двадцять один рік. Батьки — селяни, колгоспники. Брат — офіцер армії. Сестра — член партії, працює в радіокомітеті, в Москві. Характеристика Зорича з середньої школи: здібний, дисциплінований, сміливий, неговіркий.

Це — все. Товаришка Рачинська особисто знає Зорича півтора року, оскільки він перевівся до Ташкенту з України. Чому? Казав, що в нього тут самотній дядько, який допомагає йому вчитись. Хто цей дядько? І звідки прийшов лист? Ні, жадних натяків на це нема, а конверт, очевидно, знищено,

У просторому кабінеті директорші тихо. Рання година. Прийшли окремі службовці, а молодь ще не збиралась. Крізь вікна з подвійним склом ледь доноситься дзвін трамваїв і тукання авт. Товарищі Рачинській їздити не треба, бо вона живе поруч, у вигідному будиночку з чотирьох кімнат. Хатне господарство провадить Уляна, жінка без роду і племені, понад п'ятдесят літ віком. Порядкує добре. Все в неї блищить — вимите, випрасоване, страва смачна, вчасно приготована й подана. Товаришка Рачинська дає гроші на різні закупи і більше нічого не знає. Зате цінить Уляну. Щедро платить, до дня жовтневої революції й до дня 1-го травня обов'язково дарує щось з одягу чи взуття. І господиня і служниця задоволені одна з одною.

Чому директорша згадує зараз про Уляну? Бо вона з села "Зелені береги". Чи нема тут зв'язку з цим листом? Ах, які дурниці! Хіба мало "Зелених берегів" у СРСР? Вона сама знає два: на Херсонщині й на Кубані. Ні, це не назва місцевості. . .

Думки шукали правильного виходу. Насамперед, зняти копію з листа. Так. А потім покликати Олю й наказати, щоб вона поклала гаманець, з усім, що в ньому є, там, де підняла. Якщо не знайде сам Зорич, то хтось з Однокурсників і віддасть йому. А далі простежимо . . .

Тим часом якийсь внутрішній голос намагався сперечатись, радив: — “Покинь! Це ж випадок, що гаманець потрапив до тебе. А коли б не потрапив, ти б нічого не знала, і події йшли б своїм порядком”.

Може, взагалі нічого тут нема. Двоє юнаків бавляться якимсь, лише їм відомим, шифром, маскують свої любовні пригоди, або що..

Але... товаришка Рачинська понад тридцять років співпрацює з органами державної безпеки. Як же вона зневажить таку справу? Крім того, їй натякали в МГБ, що в зв'язку з довголітньою працею вона може розраховувати на особливу нагороду... .

Директорша швидко переписала таємничого листа і покликала Олю.

— Слухайте, моя мила, — сказала начальниця, — ви ще не діставали від місцевому ордера на вбрання?

— Ні... .

— То завтра в обід дістанете. А зараз візьміть цю річ і покладіть на підлогу в аудиторії № 2. Бажано було б знати, хто підійме. Розумієте?

— Розумію.

На перерві Оля поінформувала директоршу, що гаманець підняла Халіма Нурбаєва.

— І комусь його віддала?

— Ні. Зазирнула до середини і поклала в кишеню.

— А! Ну, добре, можете йти, Олю. Дякую!

Коли скінчилася праця, товаришка Рачинська піднесла слухавку і набрала відповідний номер.

— Галло! Товариш Реткінс?

— Так. Хто говорить?

— Дев'ята симфонія..

— Ага! Є щось цікаве?

— Є. Можеш увечорі зайти до мого кабінету?

— Обов'язково. О 7-ій годині. Гарзд?

— Гарзд.

Не без хвилювання чекала товаришка Рачинська вечора. Справа справою, але не загубила ще директорша, комуністка з 28-ми річним стажем, і жіночих своїх властивостей. А цей присадкуватий, кремезний лотиш дуже їй подобався. Ех! Коли б можна було скинути геть хоч сім років!..

Товаришка Рачинська, користаючи з відсутності доньки, яка пішла до театру, довго чепурилась перед дзеркалом. Уміле користування фарбами дає блискучі наслідки. Ось, уже майже непомітно зморшок, зникла блідість уст і червонавий відтінок носа. Тепер спокусливий кучерик спадає на чоло... А фігура ще

добра, пропорційна навіть без косметики. Чому б не...

У шафіці службового кабінету товаришки Рачинської про всяк випадок добірні напої, закуска, солодощі. Хай іде Реткінс...

Рівно о 7-ій годині почувся стук у двері.

— Можна! — гукнула Рачинська.

У м'якому світлі лампи під зеленим абажуром обличчя господині виглядало дуже привабливо. Реткінс аж легенько свиснув від несподіванки і задоволення.

— Чорт забери! Люди старіються, а ти молодієш. Не бачив тебе два місяці, а ти за цей час кудись поділа десять років. Елексир Богомольця вживаєш, чи що?

Товарищі Рачинській приємно чути цей комплімент, але вона людина дипломатична й удає байдужність, навіть незадоволення.

— Я просила тебе зайти не для компліментів, а в службових справах...

— Добре. Які ж у тебе справи?

Директорша поклала перед Реткінсом листа.

— Це копія. Оригінал у власника, щоб не догадався...

— Правильно. Гм... Зелені береги... Давно вже шукаємо ми за ними берегами. Хто власник листа? Зорич? Не знаю. Він ніде не фігурує. Ірина мене любить... Назвемо Феліксом,

на честь... Ні, це справді цікаво. Кажеш, гаманець підняла Нурбаєва? Узбечка? Запишемо й Нурбаєву. Все в порядку, товаришко директор. Дати тобі спокій?

Реткінс, посміхаючись, підвівся з стільця.

— Якщо ти зайнятий, — ображено сказала Рачинська, — не маю права затримувати .

— Та ні. Я просто тебе боюся. Бач, яка ти офіційна...

— Кинь, Реткінс, жартувати. Випити хочеш?

— А чому б ні? Кожна відповідальна праця потребує алкогольної компенсації. З готовістю!

Цього вечора товаришка Рачинська пізно, за десять хвилин перед Діаною, прийшла додому. Уляна двічі нагрівала вечерю, могла б покликати, та пам'ятала категоричний наказ: коли господиня працює, не турбувати. Тому й не насмілилась постукати до дверей кабінету.

Директорша була дуже втомлена, відмовилась від вечері і лягла спати. А наївна Уляна думала: нащо так себе мучити? Хіба не можна доробити щось ранком?

III.

Дні минали своєю чергою. Після м'якої, більш мокрої, ніж морозної, зими, наставала весна. Цвів урюк, у повітрі носилися пахощі чудодійного жень-шеня, якого, мабуть, ніхто не бачив, але загальне переконання стверджувало, що так пахнути може тільки жень-шень . . .

Базари в Ташкенті чимдалі ставали більшими. Бо на весні людину сильніш тягне до людей, і похмурі мешканці аулів у строкатих халатах сідали на рахманих віслюків і тюпали в столицю. Мандрівники знали, що в столиці вони навряд чимсь розживуться. Бо державна торгівля заготовляє й розподіляє товар за принципом: ви нам, а ми вам . . . Передові колгоспи, що виконали зобов'язання перед державою, дістають більше, відсталі майже нічого не дістають. І коли дехканин*) заходить до міської крамниці, в нього питають не чого він хоче, а чому прийшов. Адже у вас є своя кооперація, там і купуйте.

— Та ж нема цього краму . . .

— Нема? Це не наша справа. Хлібопоставки виповнили?

*) Селянин

Почувши таке запитання, дехканин з відсталого колгоспу насуває на очі круглу лисячу шапку і мерщій іде геть, шепчучи: Чорт тобі батько, товаришу, чорт тобі батько...

Проте, на базарі весело. Це залишок колишніх розкішних бухарських базарів, де можна було купити все, до красуні-нареченої включно. Шовки, оксамит, чудові килими, барсові шкури, верблюди, барани, халва, рахат-лукум, шербет, чого тільки не було на тих базарах! Тут же й спокусливі танцюристки, тут же й джигітування на конях під величезні (з точки зору сучасної бідности) заклади. Ех, було! Приїздили навіть аги — урядовці еміра, з таким почотом, що сліпило в очах. І аги купляли найкоштовніші речі та вербували на емірську службу молодиків. Орли були колись, а не молодики. Стан тонкий, як тростина, а плечі — метр. Відбивається на гришах шаблею (тупою, щоб не поранити) від п'яток, і ніяк не можуть ті п'ятеро примусити його здатись. Золоті старі часи! А тепер... Нема вже й шовку для тюрбанів у старих жінок. Сама марля. Коні світять ребрами, бо не випасуються як слід, працюючи від зорі до зорі. Молодики худорляві й кволі теж через недоживлення. Здрібнів народ узбецький. Аллах знає, чи випростає він колись шию з того колгоспного ярма.

Базар повний гамору. Торгують, чим мож,

на, здебільша продукцією хатнього господарства: маслом, яйцями, кумисом, бузою*). Хтось держить на мотузку баранчика, а в другій руці посвідку про те, що повнотою виконав м'ясозаготівлю. Бабуся в марлевому тюрбані виклала чудову хустину й килимок, мабуть, рештки колишнього багатства. Коло хустки гурт молодих чорнооких кизимок (дівчат) аж умирає від бажання купити цю річ. Але бабуся дорожить, в жодної з дівчат нема такої поважної суми. Ось, підійшла пара білих. Вона — дуже молода, він уже літній, можливо, донька і тато. Нахилився, спитав зневажливо:

— Канча?**))

І, не торгуючись, відрахував пачку советських "грошзнаків".

Дівчата-узбечки аж почервоніли крізь свою смаглявість, а з очей блиснули вогні.

— О, це комуніст. Цим усе приступне.

Яка жагуча ненависть у тих поглядах! Недарма ще й зараз рід проклинає узбечку, якщо вона одружиться з білим.

Весна в zenіті. Педінститут і інші Ташкентські інститути готуються до іспитів. Серед студентства більша половина корінних мешканців, проте, державна мова — російська, а своя —

*) Хмільний напій, виготовлений з проса.

**) Скільки?

для хатнього вжитку. Та вже до цього звикли, й узбеки говорять по-російському вільно, майже без акценту.

Точно три місяці пройшло від того часу, коли товаришка Рачинська прочитала листа, адресованого Зоричеві, і ось сьогодні, тільки що вона прийшла в інститут, явився до неї без виклику зав. спецчастини.

— Ви нічого не знаєте, товаришко директор?

— Ні, не знаю.

— Сьогодні вночі заарештовано чотирнадцять студентів нашого інституту, переважно з третього й четвертого курсів.

У товаришки Рачинської прискорено забилось серце, але вона за життя навчилась панувати над собою і байдуже відповіла:

— Очевидно, є за що. Нас це не обходить.

Серед студентів відчувалось приголомшення. Не було чути властивого молоді галасу, на обличчях виднілась тривога.

Товаришка Рачинська, замкнувши двері кабінету, запитала телефоном МГБ: чи не слід скликати загальні збори студколективу й поінформувати та засудити ворогів народу...

Відповіли: Ще не час. Потім скажемо.

І знову до товаришки Рачинської почали являться тіні.

— Це ж твоїх рук справа, — говорили во.

ни. — Ти, стара паскудо, знову кинула в обійми смерти стільки молодих, сильних, надійних... Тобі все мало?

Вночі товаришку Рачинську душила за горло розстріляна тридцять років тому Наталка Бондар, і товаришка Рачинська знову несамовито кричала.

Але Діана до неї цього разу не прийшла, мабуть не чула. Щось негаразд останні дні з донькою. Змарніла, ніколи не посміхнеться, старається більше бути поза домом. І майже не їсть.

— Діанко, ти хвора, моя дитино?

— Так, мамо. Я б поїхала кудись підлікуватись. Певне, у мене недокров'я...

— Але ж іспити, доню. Якось дотягнеш місяць, а потім поїдеш у Крим. Добре?

— Боюсь, мамо, що не дотягну. Дуже мені погано.

Товаришка Рачинська перелякалась. Коли йдеться про безпеку для єдиної дитини, тут уже інших міркувань не може бути. Другого дня був запрошений на дім відомий професор-невропатолог, і він ствердив: стан надто загрозливий, дівчина потребує негайної зміни обстановки, цілковитого спокою, санітарного режиму. Найкраща місцевість для хворої — Кавказ, Гагри.

Товаришка Рачинська натиснула на всі пе-

далі й дістала 2-х місячну “путівку”. Діана підбадьорилась, моментально спакувала валізу й схотіла їхати зараз же, вечірнім поїздом.

— Зачекай, я викличу автомашину й проведу тебе.

— Непотрібно, мамо. Тут два кроки до станції, валізка в мене легенька, не турбуйся.

І поцілувавши матір, попрощавшись з Уляною, випорхнула за двері.

Товаришка Рачинська лишилася сама. Їй стало чомусь так тоскно, так тоскно, наче не на курорт поїхала донька, а на фронт, звідки не повертаються.

Ах, ці тіні... Значно вже було краше товарищці Рачинській, вона вживала дорогі закордонні ліки, і марева з минулого відійшли. А тепер, після тих арештів, знову. Багато заарештовано. Крім педінституту — десять у медичному, сім у сільськогосподарському, дванадцять у будівельному. Хлопців і дівчат, українців і узбеків. Взагалі, прокотилася ціла хвиля арештів серед населення. Невже це все в зв'язку з переданим нею листом? Що ж то був за лист? Може, якась протидержавна змова? Або шпигунська організація? Все можливе. А можливе також і те, що МГБ “підняло паніку”. Воно налякане досвідом минулої війни, коли сотні тисяч советських громадян ринули за кордон і там лишились. Уряд досі не може заспо-

коїтись. Скільки таємниць, скільки ворожої пропаганди розпливлось по світу! На одних партійних закритих зборах казали прямо: Зроблено величезну помилку. Треба було перед евакуацією озброїти партійнокомсомольський актив і пустити по всіх дворах із запитанням:

— Евакуєшся?

Якщо ні, на місці кулю в лоба. Тоді відсоток утікачів був би значно менший, хіба з військовополонених.

Через два тижні після від'їзду доньки товаришка Рачинська сподівалась від неї листа, але лист не приходив. Чому? Хай дорога забрала вісім-дев'ять днів, але ж є летунська пошта...

Після третього тижня гарячий неспокій почав огортати серце матері. Всі думки її зосереджувались на одному: що з Діаною? Може, катастрофа? Може, загинула? Товаришка Рачинська надсилу працювала, закінчуючи державні іспити випускного курсу. І якраз у день закінчення, десь коло п'ятої години пополудні, задзвонив у її кабінеті телефон.

— Товаришка Рачинська?

— Так...

— Це ваші друзі. . . Зайдіть, будь ласка, не гайно. Кімната номер шість.

Ці запросини товаришку Рачинську зовсім не стурбували. Не раз і не два бувала вона в

тій установі. Для неї там нема нічого страшно-го. Часто навіть і без запросин доводилось заходити.

Автобусом доїхала до рогу Першотравневої і Пушкінської, а тоді, щоб не кидалось у вічі, злізла, і решту — два квартали — пройшла пішки. У місті її вже багато людей знає. Отже, краще, коли не бачитимуть, що директор Педінституту висідає біля брами МГБ.

Діставши, за загальним правилом, перепустку, товаришка Рачинська увійшла до вестибюлю, а потім до довгого коридору. Грубий, пухкий килим, у якому тонула нога, вбирав звуки ходи. З-за дверей, обложених корком, не доносилось жодного голосу.

Товаришка Рачинська постукала до кімнати № 6. Оразу, мабуть механічно, відчинились двері, і гарний на обличчя, середніх літ майор Карташов гукнув:

— Заходьте, заходьте, Юліє Сергіївна.

— Чим можу служити?

— Чим? Ви вже послужили. Ну, знаєте, ви молодець, слово чести. Уявіть собі, без того листа, а власне, без вас ми б досі нічого не розплутали. Вам відома суть справи?

— Ні...

— Отже, ви маєте право знати. Тут більше року існував УУЦ, — українсько-узбецький центр. Пригадуєте вираз у листі: “Дві дороги”?

Основна ідея — повстання і скинення советської влади. Але перше—йшла підготовка, пропаганда, розпалювання. Те, що узбеки нас ненавидять, не секрет. Але вони приборкані. Значить, ішлося про пробудження національного духа. Це — давні горлорізи, і борони доле, потрапити в їх зорганізовану масу. Розірвуть. Зубами гризтимуть. Ми вже арештували до тисячі людей у цій справі. Хто був Зорич? Головний зв'язковий, виряджений українськими націоналістичними бандами. І не мав він тут жодного дядька. Але сильний. Нам, знаєте, довелося з ним балакати не дуже чемно. Кості в нього тріщали, жили лопались, і — ні пари з уст, тільки лаявся. Виказали інші, більш слабкі. Все тепер знаємо. На випадок воєнного конфлікту, мали б у середині, в своєму череві, так би мовити, добрий шмат динаміту... Ах, — ляснув себе по лобі Карташов, дістаючи з шухляди якийсь папір, — я й забув. Розпишіться!

— В чому? — запитала товаришка Рачинська.

— Тут орден Леніна за виконання особливо важного державного завдання, і при ньому чек на двадцять тисяч рублів.

— Я грошей не потребую, — почервоніла товаришка Рачинська.

—Ну, не потребуєте. Хто не потребує грошей? Тільки неіснуючий бог на небі. Беріть.

І дозвольте щиро поздоровити.

Товариш Карташов потиснув товарищі Рачинській руку.

— А тепер є одна, трохи прикра для вас, справа...

Майор МГБ пильно глянув у вічі свого агента.

— Де ваша донька?

— Поїхала на курорт у Гагри. А що? — зблідла товаришка Рачинська.

— Ні, ви таки поза підозрою, — сказав Карташов. — Бона не на курорті, а у нас, тут, недалеко...

— Так?!

— На жаль. Власне, за нею слідкували й затримали, тільки не по дорозі на Кавказ, а на кордоні Афганістану.

— Але за що? — зойкнула товаришка Рачинська. — Це ж дитина!

— Для вас. А для нас вона ніяка дитина, а пропагандистка повстання Меркулова. Пригадуєте таке прізвище в тому листі?

Товаришка Рачинська нічого не відповіла, тільки уста в неї смикались, як у хворої на падучу.

Карташов підніс їй склянку води.

— Юліє Сергіївна, — сказав співчуваюче, — я вас розумію, сам маю дітей, але будьте, поперше, комуністкою, пригадайте слова Іл-

ліча: “Ніякої пощади ворогові, будь то батько, чоловік, або брат”.

— Що зробила Діана? — ледве чутно прошепотіла товаришка Рачинська.

— Що? Вона авторка всіх запальних закликів до “поневоленого” населення. Вона блискучий памфлетіст, сатирик. Не знаєте ви такої частушки?

Чуло вухо від губи
Байки злободенні:
Сталін Леніна убив
І тому він геній...

— Ні, не знаю, — твердо відповіла товаришка Рачинська.

— Це, і багато, багато іншого належить її перу. Він, цей самий УУЦ, резповсюджував отаку літературу, російською і узбецькою мовами, на базарах. Тихцем вкладали до кишень, або під сідла, або в кошики дехканам, а ті везли до аулів і там, звичайно, читали поодиноці — всі.

— Мені можна йти? — надсилу запитала товаришка Рачинська.

— Звичайно, Юліє Сергіївна. Ви мені вбачте за неприємну вістку, але що я можу зробити?

Наче п’яна, вийшла товаришка Рачинська з грізного МГБ. Вона не спитала в Карташова, що чекає її доньку, бо добре знала й сама.

Знала, що жодна сила, жодний авторитет не врятує особу, яка насмілилась зневажити Сталіна.

“Вона тут, недалеко”, — сказав Карташов. Її ясна зірка, її кров, її надія і радість.

Товаришка Рачинська не сіла в автобус, а йшла пішки великим містом, інстинктивно звертаючи в ті вулиці й провулки, що скорочували дорогу додому.

У повітрі пливли пахощі весни. Люди снували з різними потребами й без потреб, говорили, сперечались, сміялись, але товаришка Рачинська нічого не зауважувала, була лунатиком, автоматом.

Хтось привітав її дорогою. Вона почула своє ім'я і не озирнулась, лише прискорила ходу. Далі, далі від вулиці, від людей, від себе самої.

Ось, вона в своїй кімнаті. Сідає, не роздягаючись, у фотель, намагає в кишені якийсь пакет. Що це? Ах, орден за виконання важливого державного завдання. А це чек на двадцять тисяч, ціна життя її дитини...

Двадцять мільйонів кинула б товаришка Рачинська за її визволення, своє тіло кидала б шматками. Нате, тільки не вбивайте її! Уб'ють. Виведуть уночі юну, прекрасну, як весняна квітка, поставлять під мур. Може, майор Кар-

ташов скочує “па-лі”! Але ж це не він і не ті, що будуть стріляти, убивають доньку. Це вона, мати, убиває. Вона, паскуда з паскуд, що її відцуралися батьки і відцурався чоловік.

— Я не можу спати в одному ліжку з родичкою Азефа...

... А коли б ти знав тепер, коли б ти знав!

Товаришка Рачинська дивиться на стіну і виразно бачить голову Михайла. Скільки зневаги, скільки люті в його очах! Він каже:

— Згинь, проклята! Ти вже не маєш права на життя. Ну, швидше!

— Так, я зараз, зараз, ось, тільки візьму...

Товаришка Рачинська колись, під час наукової екскурсії, викрала в лабораторії професора, дослідника різних отрут, кришталик ціанкалію. Для чого? Тоді не було жодної думки про його практичне застосування. Професор показував його і говорив:

— Дивіться, ось отрута, яка зразу згортає кров і паралізує серце, і якій абсолютно нічим не можна зарадити.

Цього кришталика професор випадково поклав на стіл, певне, забув про нього, і він опинився в кишені товаришки Рачинської.

Страшний кришталек двадцять років пролежав у схованці, у футлярчику, де зберігала товаришка Рачинська обручальний перстень

від Андрія. Футлярчик містився в потаємній, завжди замкненій, шухлядці скрині. Ось, він...

Товаришка Рачинська відкрила чорну коробочку. Золотий перстень, з написом у середині "Андрій", блиснув їй у вічі, як символ вічності, а поруч та крупинка . . .

— Діано, рідна, прости мене!

К О В Д Р А

Максим Іванович Харитя мав теологічну освіту, яка після революції виявилася цілком непридатною для життя і потрапила до рубрики “загальна”. Правда, завідувач Біржі Праці, товариш Перебийдуб, почувши повідомлення Хариті, що він є теолог, довго думав над цим словом, і врешті вирішив:

— Добре. Поїдете в район працювати землевпорядником. Нам теологи дуже потрібні.

Але Максим Іванович відмовився, скромно пославшись на неможливість залишити місто.

Отож, довелося піти працювати в одну поважну установу під назвою “Утильсировина”, на посаду діловода. Максимові Івановичу визначили ставку: дванадцять карбованців, п'ятдесят копійок. Це був той мінімум, при якому не можна було одразу померти, але й не можна жити по людському. Проте, двадцятисемирічний Харитя вже благополучно переплив бурхливий потік революції, мертві води голодного 1921 року, і призвичаївся боротись за життя. Він розрахував так: 6 карбо-

ванців квартира й опалення, півтора карбованці — податки, п'ять карбованців обід. Сніданок і вечеря до кошторису не входили і मु. сіли, так би мовити, самоопреділялись . . . А зрештою життя зламало всі розрахунки. Через місяць грошей не сплатили, сказали коротко й ясно: нема! Довелося пішкувати за сорок п'ять кілометрів до рідних, за підсиленням. Максим Іванович приніс кусень сала, три хлібини і з півпуда гречаних крупів. Грошей не приніс, бо не було і вдома.

Наприкінці другого місяця знов повідомили, що грошей нема, але чекають... Ще через два тижні Харитя навчився, як діставати гроші. Скарбник установи, підстаркувата залякана людина, страшенно боявся проклять. І от між ним і службовцями відбувалися, приблизно, такі діалоги:

— Миколо Куприяновичу, дайте грошей!

— Голубе мій, ну, їй-же право, нема.

— Куприяновичу! Хоч троячку. Їсти нема чого!

— Не можу, голубчику!

— Не можете? — трагічним голосом питає службовець.

— Ні.

— Ніяк не можете?

— Ніяк не можу.

— То будьте ж ви віднині і довіку тричі...

— Стій, стій! — лякався скарбник. — Не говори цього слова, гріх тобі буде, візьми вже троячку, з своїх даю, їй-Богу!

Таку практику можна було повторювати щотижня, тож і Харитя користався нею без жодних докорів совісті.

Повільно і нудно тяглися дні. Може б, вони линули швидше, коли б не такий собачий холод у канцелярії. Начальство заощаджувало кошти, і установа зовсім не опалювалась. Максим Іванович, як приходив у зеленій чумарці на баранячому хутрі, у шапці й рукавицях, так і сідав за стіл. Потім брав чорнильницю з замерзлим чорнилом і довго хухав, щоб воно розтануло. Потім починав писати. У рукавицях було незручно, літери виходили, наче п'яні, то виростали, то зменшувалися до розміру бліх... У суглобах ніг і рук починався ревматизм, боліла голова.

Чорт забери, яка дошкульна випала зима! Харитя нарахував підряд тридцять три морози. У квартирі теж не було тепло. Дрова витрачалися за суворим раціоном, бо ж їх дарма не дістають. Максим Іванович мріяв про ковдру: зігрітись хоч уночі, і от — не виходить. Правда, є літня ковдра, є чумарка, та вона коротка: натягнеш на плечі, мерзнуть ноги, закутаєш ноги, “бере” за плечі. Власне, вся ніч проходила на стягування й підтя-

гування. А вранці уставав Харитя втомленим, з червоними очима, недоспалим.

“Купити ковдру... Вона коштує чотирнадцять карбованців. Нова, на ваті, обтягнута зверху зеленим, знизу — кольору кави з молоком, сатином, Ех! Дванадцять крабованців п'ятдесят копійок заробітної платні...”

Максим Іванович хотів заощадити, та нічого не вийшло. Гроші, щоправда, одержали зразу за два місяці, але вже набралось нагальних боргів, та й не ївши ніяк не можна було жити. А тут ще двадцять сім років... Ну, як, прошу вас, обійтись без того, щоб часом не піти в кіно з дівчиною, щоб не купити їй, такій милій, пару тісточок? Ковдра відсувалась на бік, була мрією, як для Гоголівського Акакія Акакієвича шинель.

І ось трапилась казкова несподіванка: Максим Іванович знайшов гаманець з грошима... Тремтячими руками розкрив тут же, в безлюдному провулку і почав рахувати: сорок... сімдесят... сто двадцять... сто шістдесят п'ять...

— Боже, яке багатство! Більше, ніж річний заробіток. Тепер можна..

Раптом Харитя побачив між червінцями білий папірець, і, розгорнувши, прочитав:

“Пред'явник цього голова Контори Заготівель т. Фунтіков, що й свідчиться...”

Харитя зітхнув. Він знав цю людину особисто через службові взаємовідносини установ. А коли людина відома, як же він привласнить її гроші? Почалася одвічна внутрішня суперечка:

— Бери! — казав один голос. — Дурнем будеш, коли віддаси. Адже Фунтіков одержує не дванадцять п'ятдесят, та й взагалі ці грошики, певне, пахнуть хвилиною, "шахер-махер"...

А другий голос шепотів:

— Чорт із ними, з цими червінцями! Ти їх не заробив власною працею і не маєш права скористатись.

Але ж така сума. Господи! Вона ніколи й не снилась Максимові Івановичу. Можна одягтись, обутись, придбати всі необхідні речі, в тому числі ковдру...

Харитя уявив себе вночі під теплим, легким, як пух, укривалом, і серце його стислось від того, що цю можливість буде знову надовго загублено. І Харитя вирішив:

"Куплю ковдру, а решту віддам. Поверну сто п'ятдесят один карбованець. Невже Фунтіков пам'ятає до копійки, скільки було в нього у гаманці? А без чотирнадцяти карбованців він не збідніє.

Ну, а коли гроші пораховані? — Тоді

просто скажу, що взяв.. Навіть одразу скажу, і попрошу позичити до получки..

Спокуса була настільки сильною, що Максим Іванович не міг їй протиставитись. Рішуче увійшов він у крамницю, сплатив гроші і взяв саме ту, яку хотів: зелену, з молочною підшивкою... Потім, з акуратно загорненим пакунком, попрямував у Контору Заготівель.

“Радий буде, — думав Харитя. Хіба ж ні? Інший нізащо б не повернув, хай подякує.”

Звичайно, Харитя не знав Фунтікова. Він не знав у повній мірі людини, яка очолювала округовий заготівельний апарат. Взагалі, теологічне виховання заклало непрідатний, з точки зору сучасности, підмуток. Максим Іванович був голий не тому, що нічого не мав, а тому, що не міг бачити, як хтось нічого не має... Скільки разів заводив він до себе обдертих, виштовхнутих з колії життя бродяг, і дарував — одному сорочку, другому шапку, третьому черевики. Харитя органічно не міг лишатись байдужим до простягнутої руки. Тоді всі його практичні розрахунки йшли шкереберть, і в наслідок він не мав чого їсти.

“Ну, та не біда! Основне — здорова голова й руки, — заспокоював він себе — а інше колись буде. От, тільки ковдра...”

До речі, й цю стократно омріяну річ Максим Іванович утратив через свою християнсь-

ку нерозсудливість. Він, звичайно, мав ковдру, справжню, теплу, роботи його доброї матері. Та... в станційній залі, де чекав поїзда Харитя, було холодно. А тут якась напіводягнута жінка з напіводягнутою дівчинкою, певне, докраю зморені, примостилися на нічліг у кутку. Вони аж посиніли, залякли, горнулися одна до одної, як залишені напризволяще в чужому місці собачата. Максим Іванович постояв біля них кілька хвилин, а потім витяг з мішка материнську ковдру, накрив, і швидко, наче боячись, щоб хтось не помітив, замішався в юрбі.

Фунтіков був людиною інших поглядів. Революція не дала, а додала йому добробуту. Він і раніше жив непогано, купляв і перепродавав різні старовинні речі. А потім, маючи бездоганне походження, пристав до модної партії, брав участь у штурмі Зимового Палацу, мітингував, і, нарешті, опинився на теплому місці голови Контори Заготівель.

Зрозуміло, в теорії треба жити для майбутнього, на практиці — для себе. Фунтіков мав одне дуже зручне особисте гасло: всіх шкодувати — не вистачить жалю. Тому він не шкодував нікого. Людині з простягнутою рукою суворо казав: "Треба працювати!" Домігся переселення сім'ї колишнього господаря будинку на кухню, і зайняв з дружиною

чудову квартиру з трьох кімнат. Приймав від підлеглих заготівельників харчові й інші дарунки, яких вистачало на життя без витрати особистих коштів.

Товариш Фунтіков стояв за тверду мораль. Ніхто не має права її порушувати! Скільки разів сприяв він тому, що якась невинно підпила особа потрапляла на роздум до арештного приміщення міліції. А то був ще випадок: Якось до Фунтікова в кишеню, під час його службового відрядження до Києва, забрався злодій. Йому було, мабуть, років тринадцять. Худе, брудне, миршаве, з тих, що звуться "безпритульними". Воно не встигло втекти, і даремно намагалось висмикнутися з сильної руки дяді в котиковій шапці. Ну, Фунтіков йому й дав... По плечах, по морді, по голові. Кров'ю умився! Випадкові свідки були дуже задоволені. А як же? Не лізть у чужу кишеню, знай закон. Треба випікати гарячим залізом залишки буржуазної спадщини...

До такої ось принципової людини йшов Максим Іванович Харитя. Він постукав у двері кабінету, на яких вилискувала золотою фольгою вівіска: Голова Контори Заготівель.

— Можна?

Від паперів підвела голову товстопика особа з переможним виразом в очах.

— У чому справа, товаришу Харитя?

— Я знайшов ваші гроші...

— Гроші? Невже?

— Правда. Ось, вони...

Фунтіков простягнув руку, схопив гаманця, і звичним швидким рухом почав перевіряти червінці.

— Товаришу Фунтіков, я мушу вам сказати, що...

— Добре, добре, зараз...

— Але ж я взяв...

— Так. Сто сорок... Сто п'ятдесят один... А де ж ще чотирнадцять?

— Я купив ковдру.

— Нащо мені ковдра? У мене їх три.

— А в мене жодної. Я купив собі, думав, що... хотів позичити.

— Спочатку взяли, а потім хотіли позичити? Це дотепно! Взагалі, яке ми мали право без моєї санкції? Чотиринадцять карбованців не мала сума. Ого! Ви скільки дістаєте на місяць?

— Дванадцять п'ятдесят...

— Бачите? Більш вашої ставки, а ви — позичити. Коли б же я їх дочекався?

— Товаришу Фунтіков, я гадав, що, так би мовити, на подяку, оскільки я повернув...

— Оскільки ви повернули? То, може, треба було вкрати?

Скромний Харитя спалахнув.

— Відповідальна скупердя! — крикнув він.
— Шкодую, що приніс вам гроші. З такими, як ви, не варт бути чесним... Ось... Можете відіслати цю ковдру в крамницю, і вам повернуть чотирнадцять карбованців.

Максим Іванович плюнув, грюкнув дверима і залишив Контору Заготівель. Фунтіков звернувся до органів порядку з проханням покарати безпартійного службовця Харитю за образу члена ВКП (б). Проте, через відсутність свідків, справу припинили.

ЗЛОЧИН ДОКТОРА ТАМУРІДІ

Те, що від віків є об'єктом тяжіння для мужчин, його не зачіпало. Він дивився на жіноче тіло, як скульптор дивиться на глину, різьбяр на дерево, ливар на метал. Для нього — хірурга з десятилітньою практикою — тіло було лише матеріялом, на якому він вправлявся. Справді: з дня в день, за службовим обов'язком, схилитись над білим людським тілом, обмацувати його, і потім різати байдуже, без найменшої участі серця, лише зосередивши на цьому всю свою увагу. Хіба не набридло?

— Чому ви не одружитесь, докторе? — питали знайомі.

— Одружитись? Ні, друзі, досить з мене того, що перед моїми очима весь день стирчать різні тіла. Хочу мати спокій від них хоча б уночі...

Загальна думка про доктора Тамуріді була та, що він є "переконаний одноосібник", і врешті на нього махнули рукою всі мами, які жадали породичатись із славним хірургом.

Тепер ми повинні сказати трохи про його зовнішність. Не думайте, що це був жовчний суб'єкт проблематичного віку, з окулярами на носі й з натяком на лисину. Ні, в цього зукраїнізованого грека ви, при всій упередженості до нього, не знайшли б і найменшої фізичної вади. Чорне, як сажа, густе волосся, гарний ніс з невеличкою горбиною, завжди уважні, сміливі очі. Але найпринаднішим була у доктора усмішка. Раптом наче сонце на вас бризне, і ви безперечно погодитесь, щоб він вас не лише лікував, але й різав, відчувши до нього непохитне довір'я.

Нарешті доктор Тамуріді мав 33 роки, на віть неповних. І ось, сполучіть такі прикмети з цілковитою байдужістю до прекрасної половини людського роду.

Ви, звичайно, скажете: глупота! У доктора без сумніву була якась "фея", за допомогою якої він виробляв у собі імунітет проти кохання...

Однак, я вас запевняю словом честі, що проживши з доктором рік під одним дахом, жодної "феї" в нього не бачив.

Якщо цей аргумент є невивстачальний, скажу більше: Життя мого сусіди було, на диво. Одноманітне. Він виходив з дому о восьмій тридцять і повертався о шостій. Дві години

відпочивав і вечеряв, а потім стукав до мене в двері.

— Заграємо, колего?

— Заграємо.

Справа торкалась не шахів, як, може, ви подумали, а музики. На додаток до свого хірургічного таланту, доктор був чудовим скрипалем. Я ж захоплювався віолончеллю, і ось ми з ним щовечора влаштовували дуети. Прощу зауважити, щ о в е ч о р а, до десятої тридцять, а в одинадцять я вже бачив, як у сусіди гасла електрика.

Проте, не моя справа захищати чужу мораль, і зовсім не ставив я собі за мету показати доктора подвижником. Навпаки, я поступово перейду до того, як він звихнувся...

Так ось, не дивною була цікавість до цього непересічного чоловіка. Він мені показував такі листи, що ми, хай вибачать нам читачки, реготали до гікавки. Йому призначали побачення, благаючи прийти й вислухати пару слів, "від яких залежить все життя адресатки". Його запрошували до удавано-хворих з єдиною метою — познайомитись. Про нього вигадували дивні історії, бажаючи спровокувати на цікавість до авторки цих історій. Нічого не впливало. Доктор Тамуріді був моїм незмінним музичним партнером вечорами й упевнено оперував удень пацієнтів.

Під час операції й скоївся з ним дивний прецедент: вперше він пошкодував різати мо-лоде тіло. Навіть не те, що пошкодував, а про-сто відкинув потребу хірургічного втручання.

— Історію хвороби! — наказав він корот-ко.

І коли принесли аркуш, весь заповнений аналізами й передбаченими діагнозами, з Ос-таточним висновком у кінці, доктор раптово натиснув місце, що намічалось до операції, пи-льно подивився в обличчя хворої й сказав:

— Виписати без операції!

Помішники презирнулись, але авторитет доктора Тамуріді був бездоганний, і суперечи-ти ніхто не наважився.

Перед директором клініки хірург відчи-тався так:

— Відповідальність за хвору Кремінь бе-ру на себе. Переконалий, що опух не злоякіс-ного походження й повинен розійтися сам со-бою. Буду доглядати дома.

І ось, з того часу наші музичні вечори при-пинились. Доктор став “на жаль, зайнятий”, виходив о восьмій і повертався перед одинад-цятьою вечора.

По праву давнього приятеля, я жартував:

— Ну, що ж, і старенькі здатні на витре-беньки... Час, друже мій, час!

— Та що ви, — ніякОвів доктор, — вона

матір двох дітей, просто, цікавий випадок у моїй практиці...

Я не дуже вірив у щирість цих слів, особливо після того, як мені сказав Один знайомий, що чоловік пані Кремень недавно помер.

Довелось мені й запізнатися з цією жінкою. Ви гадаєте, якесь диво природи? Зовсім ні. Скромне, миле обличчя, яких тисячі в кожному місті, далеко не героїчний характер. Вражали тільки очі. Сині, великі, ясні, вони, здавалося, жили особливим, лише їм відомим життям, і бачили інакше, ніж будь-хто... Вас би негайно засудила власна совість, коли б ви надумали брехати, або хитрувати перед ними...

Доктор Тамуріді якимось раптом змінився. Це вже не був сибаріт, спокійний, трохи на смішкуватий, дуже впевнений у собі. Його рухи стали тепер більш різкими, похапливими, він іноді замислювався й відповідав не до речі, а раз несподівано спитав мене:

— Колего, чи ви б могли удавати з себе закоханого?

— Не пробував. А для чого це?

— Ну, припустимо, з метою підкорити своїй волі жінку...

— Підкорити своїй волі? Але тоді б я не прикидався, бо якоюсь мірою дійсно тяжів би до жінки. Брак тяжіння виключає таку пове-

дінку. Хіба що жінка багата й ви хотіли б скористатися з її грошей...

— Ні, мій друже, ви мене не зрозуміли, або я зле поставив запитання. І сексуальна, і матеріальна сторони тут ролі не відіграють, а удаваність потрібна для того, щоб... дитина не плакала.

Доктор не бажав відкривати переді мною своїх карт, і наша розмова не вийшла тоді за межі схолястичних міркувань.

Після двох місяців доктор Тамуріді зайшов до мене в невізитовий час, біля одинадцятої вечора, і одразу ж звернувся з проханням: не відмовити йому в ласці і завтра приділити для нього півгодини часу.

— До ваших послуг, — відповів я, — хоча б і більше.

— Більш, певне, не треба. Це, бачите, виконання одної формальности. Я мушу мати свідка, що не перебуваю в шлюбі.

— Так, розумію, — посміхнувся я. — Дозвольте поздоровити?

Доктор якось дивно на мене глянув.

— У таких випадках, звичайно, поздоровляють. Але я не знаю, чи можна поздоровляти людину, яку чекає страждання...

Я був докраю здивований. Що за нісенітниця? Не хоче ж доктор сказати, що його одружують силоміць. Але питати про такі речі

незручно, і я промовчав.

— Ще одна умова, — сказав доктор. — Весілля в загальноновживаному розумінні не буде. Це її воля, і ви вибачте.

Другого дня я розписався в книзі свідком за нареченого, невідомий мені громадянин розписався за наречену, і ми, виконавши свою місію, пішли додому.

Трохи пізніш я бачив крізь вікно, як до нашого будинку під'їхало вантажне авто з речами, а слідом за ним у бричці молоді з двома дітьми.

Населення в нас збільшилося. Тиха докторська квартира наповнилась дитячим шумом. Чудові малята, хлопчик і дівчинка, чотирьох і двох з половиною років, внесли пожвавлення в наш замкнений обивательський куточок, а у відчиненому вікні часто стало появляться молоде привітне обличчя з прекрасними очима.

Живучи побіч людей, мимоволі стаєш свідком їхньої поведінки. Я спостеріг, якою виключною увагою огорнув доктор Тамуріді свою дружину. Він одягав їй рукавички, застібав ботики, змахував кожну порошинку з одягу. Діти мали літню добросердну няню, однак, увесь вільний час доктор сам гуляв з ними в дворі, слідкуючи за їхніми рухами, як батько пестячи і бавлячи.

Я бував тепер частіш у квартирі доктора

й бачив велике людське щастя, яке там оселилось. Ніна Кремінь, теперішня Тамуріді, за всіма спостереженнями, палко кохала чоловіка й свято йому вірила, називаючи своїм спасителем... За його відсутності, вона мені розповіла, як півроку тому поховала першого чоловіка і незабаром захворіла. Становище було жахливе. Діти жили в чужих людей, вона лежала в лікарні, готуючись до складної операції, яку навряд чи перенесла б. Але, виявилось, операції робити не треба, це сказав він, і ось тепер вона прекрасно себе почуває, а крім того, є найщасливішою жінкою в світі...

— Бачите, — говорила Ніна, — шлюби бувають різні. Я пішла заміж 17 років, не здаючи собі справи, який то серйозний крок. Чи кохала я першого чоловіка? Не знаю. Скорше — ні. Після одруження він перестав звертати на мене увагу, як на безумовно належну йому річ. Був зайнятий своєю працею, якимсь, боюсь сказати гостро, нездійсненим винаходом. На це витрачалися всі його гроші, і ми просто голодували. Він загинув від глупого випадку: упав на брукові й дістав зрушення мозку. Двадцяти двох років я лишилася з двома дітьми, зовсім без засобів до життя і, на додаток, хвора. Допомогти не було кому. Зверталась до державної установи, де працював чоловік, але держава, як завжди в таких ви-

падках, знизала плечима. Можете собі уявити, який у мене був настрій.

Одного дня до моєї палати зайшов доктор Тамуріді. Довго оглядав мене, хмурився, очевидно, не маючи певної думки про мою хворобу, а потім спитав:

— Чому у вас такі очі?

— Які, докторе?

— Приречені. Наче готуєтесь умирати.

Тоді я заплакала і розповіла йому про дітей.

— А я гадав, що ви дівчина, — сказав він і посміхнувся. — Ви знаєте, як він посміхається. Мені одразу тоді стало легше...

— Не хвилюйтесь, — заспокоїв він, — сьогодні буду радитись з колегами, мені здається, що оперувати вас не треба. Коли ви призначені до операції?

— Через три дні.

Він пішов. Через три дні мене все ж відправили в операційну, але він розпорядився мене виписати. А потім...

Молода жінка спустила повіки.

— Він почав мене лікувати масажем і якимись ліками з закордонними етикетками, а за деякий час сказав, що я зовсім здорова. Він покохав мене, не знаю, за що... Я навіть у романах не читала про таку жертвність. Що йому мої діти? Але про них рідний бать-

ко не турбувався так, як він.

По короткій павзі. Ніна задумано додала:

— Якщо б мені тепер загрожувала смерть, я б чекала на неї спокійно. Мої діти знову мають батька.

Час ішов. Зеленими травами прошелестіло літо. Снігом вимила землю зима. І знов повітря наповнилось пахощами нового цвітіння. Звуками, що їх ловиш не вухом, а серцем. Життя... Боже, яке воно гарне! Навіть тоді, коли срібні нитки в волоссі підводять підсумок шуканням і надіям, радуєшся й ростеш разом з молодими парострами і молишся вічній красі буття: Хай святиться ім'я твоє!

Але чому не видно синіх фіялок — очей у вікні напроти? Чому доктор Тамуріді просить вибачити, що не може запросити до себе? Він змарнів, завжди кудись поспішає, не пізнає близьких знайомих..

Пам'ятаю, була неділя. Така чудова, травнева, усміхнена. І ось на порозі моєї кімнати — сусіда. У нього дрижить підборіддя, він говорить, дивно виштовхуючи окремі слова:

— Ніна... хоче... з вами... попроситись... Швидше!

За хвилину я був у квартирі Тамуріді. Бліда, схудла жінка, що лише очима нагадувала Ніну, намагалася посміхнутись.

— Вибачте! — сказала вона. — Чоловік

нікому не хотів мене показувати в такому вигляді, думав — вилікує, поставить на ноги знов. Але тепер уже байдуже. Я відчуваю... сьогодні...

З прекрасних очей викотилась сльозинка.

— Тільки що відправили до знайомих дітей. Мені боляче, але вони не повинні бачити мертвої матері. Скорше забудуть. Я вас прошу... Для чоловіка моя нова хвороба була несподіванкою, і він це тяжко переживає. Отже, не лишайте його на самоті в перші дні, розважте... Обіцяєте, милий?

Я припав устами до блідих рук і присягнув бути другом доктора Тамуріді не лише дні, але й роки, завжди!

Потім я вибіг, пригнічений, а ввечорі вже бачив Ніну в труні, з ясним виразом спокою на обличчі.

І через деякий час прийшла потреба сповіді. Ми сиділи ввечорі в кабінеті доктора, поруч, за стіною, любовно доглянуті, спали його прийомні діти.

— Отже, колего, — сказав доктор, — можу тепер вам признатись у одному секреті.

-- В якому секреті, докторе?

— Я знав, що менш, ніж за рік, Ніна умре.

— Знали? Невже це правда?

— Знав і брехав їй. Страждаючи, брехав,

бо нема ще ножа і радикальних ліків на саркому.

Доктор зітхнув і додав:

— Хотів дати їй трохи щастя і певність, що її діти не лишаться безпритульними. Ця перспектива в советських умовах — страшна.

— Ви її кохали?

— Ні, колего, мені незнайоме почуття любови до жінки, але любов до людини я розумію.

— Але ж ви...

— Так. Була, звичайно, близькість, пестощі, все, але я брехав, я шкодував тільки людину.

Доктор нервово запалив цигарку й спитав:

— Чи можна мене виправдати?

І, не дочекавшись своєї відповіді, додав:

— Навряд. Хоч про це ніхто не довідається, і взагалі для мого злочину не передбачено кари.

ПОРАЗКА МАРШАЛА

Цього літа, проти звичаю, маршал Орленко вирішив не їхати на курорт. Хоч і як просили дружина й діти — не здався.

— Ні, мої дорогі, обійдеться без мене. Я маю невідкладні діла...

— То ми зачекаємо, поїдемо наступного місяця.

— І наступного не поїду. Не можу.

Дружина маршала, вродлива 33-х річна пуста, якій багато дозволялось, досить відчутно ударила вишневою галузкою чоловіка по руці.

— Діла... Вічно оті твої діла. Тобі за ними й умерти не буде ко...

Жінка прикусила губу, зрозумівши недоречність свого вислову, та вже було пізно. По обличчі маршала пройшла тінь, він відсунув недопиту склянку чаю, підвівся й попрямував до дверей напівприватного, напівофіційного свого кабінету.

Легкою сарною стрибнула жінка вслід чоловікові, обхопила його плечі, притислась ніжно і запопадливо,

— Федю! Золото! Я тебе образила? Вибач мені, любий!

— Ні, Валю, я не ображений...

— А чому ж не допив чаю?

— Не хочу більше. Пусти. Я трохи відпочину й прийду знову.

Маршал сказав правду. Він не сердився на дружину, а був лише вражений тим, що вона якось підсвідомо перехопила його думку, збудила її в невідповідний час... Думку про смерть.

Власне, маршал зовсім не збирався умирати. Він був на 18 років старшим від своєї дружини, життя вже давно посріблило його волосся, а по-за тим ніяких хвороб він не мав і не відчував старости. Думка про смерть виникла абстрактно, як думка про кінець маршруту, за яким уже не може бути іншого...

“Доїжджаємо, Федю, га?”

Саме цими словами починав маршал диспут із самим собою. І тягнувся той диспут іноді цілу ніч, вимотуючи силу й ще досить великий запас нервів.

“Доїжджаємо. А з чим? Де вогник, що блисне мені останнім світлом, усе виправдає, з усім помирить?”

Помер маршал Советського Союзу... Ну, і чорт з ним! Хіба я побачу розкіш своїх похорон? А промови, що їх виголошуватимуть на моїй могилі, я можу безпомилково виголосити

ось зараз сам . . . Порожнеча, Федю! Гріхи казкового розбійника переважив на терезах справедливості гріш, який той розбійник дав немічному старцю. А де ж мій гріш? Нема, бо я нікому нічого не давав” . . .

Маршал пригадує: його кар’єра почалась несподівано. Військова школа, де він учився, на 80% була за Троцьким. Але він до більшості не пристав. Льова Бронштейн, хоч і блискучий оратор, хоч і талановитий стратег, буде керувати державою? Ні, Орленко не міг з цим погодитись. І тому, тільки тому взяв “сталінську орієнтацію”. З нього сміялись, називали блазнем, що голосує за блазня, бойкотували невеличку сталінську групу аж до того, що вона мусіла залишити школу. Орленко очолював ту групу, і коли “одного прекрасного дня”, як кажуть, викликали його до Центрального Комітету партії, страшенно перелякався. Значить, прощай партійний квиток! А справа обернулася так, що з ЦК Орленко вийшов начальником школи із завданням: “дібрати відданий революції склад її, як керівний, так і рядовий”.

Далі пішло, як у казці. Орленко просто стрибав по драбині кар’єри. Жартуючи, закінчив воєнну академію. Був директором величезного комбінату зброї. Був начальником військової округи. У війну Орленко став маршалом

Советського Союзу з усіма заслуженими і незаслуженими орденами.

І ось тепер маршал засумував. Нічого йому не бракувало й не бракує. Він був досить розсудливим, щоб користуючись з доступності жінок для сильних світу цього, занедбати справу власного роду. У 36 років рішуче поставив крапку на “доступних”, одружився з 18-ти річною дівчиною, має від неї двох чудових синів-підлітків і доньку. Маршал щасливий, як людина, і нещасливий, як... майбутній покійник. Власне, оця порожнеча в душі. Так таки — нічого нема! Комуністична віра? Справа Леніна-Сталіна? Коли набрався Орленко розуму та став уважно студіювати твори свого зверхника, побачив він у них безмежну сірість, таку, що й думці нема за що зачепитись. А ще ж був маршал підчас війни в чужих краях і порівнював...

“Обдурили тебе, Федю, зацяцькали... А ти, дурню, душу свою за це віддав...”

Ще пригадує Орленко одну страшну мить у своєму житті. Він керував відтинком фронту, де діяли українські повстанці. Здорово бились, чорти! А в советських частинах так само було багато українців. І здалось Орленкові, що він нищить власних дітей. Ах, як йому хотілось того весняного ранку крикнути: Товариші! Нема України советської, є Україна українська. Проти ворогів її во-гось!

Орленко так не крикнув. І коли згадував про свій хвилиний порив, холодів від страху. А пішли б, напевне б пішли...

“Ех, Федю, Федю, боягузом і помреш... Нічого не зробив доброго, ні на копійку. А злого?”

Маршал махає рукою. Він двадцять років сидів “на горі” і не звертав уваги, як “під горою” мучився народ.

“Мучився і тепер мучиться, а ти на курорт їдеш...”

Маршал не їде на курорт не тому, що цією “жертвою” гадає викупити свою провину. То смішне. Але йому схотілось, до болю, до відчаю схотілось поїхати туди, де бігав він колись босим хлопчиком, ходив до церкви, вірив у світлого Бога (не в сталінського, якого “ударно” покликали до життя) і мріяв про... нові чоботи на Великдень.

Орленко відправить родину на Кавказ, а сам поїде в своє село. Байдуже, що там нікого не лишилося з рідні. (Старі померли, молоді розлетілися, хто куди). Є ровесники, є річка, є ліс, а більш не треба нічого.

Трохи непокоїть маршала одна перспектива: щоб, не дай Боже, не взялися його приймати, як “знатного земляка”. Проте, він не був у селі майже 30 років, хто там його впізнає? В крайньому разі, можна сказати, що маршал

Орленко, дійсно, існує, тільки — другий, не він.

— Тату, можна до тебе?

— Можна, Васильку.

Це — батьків улюбленець, первородний, тепер уже 13-ти річний комсомолец.

— Ти не працюєш, тату?

— Ні.

— А чому сидиш сам? Мама кликала вечеряти.

— Добре, йду. Ну, як твої шкільні справи?

— В порядку. Питали з алгебри — відмінно, з географії — відмінно. Трохи посперечався з учителем...

— Чому?

— Бо він сказав, що європейський кордон ССРСР лежить у східній зоні Берліну. А я кажу: Німеччина ще не просилась до складу ССРСР. Як же може бути наш кордон у чужій державі?

— А що на це вчитель?

— Мовчав. Перевів розмову на інше. Після лекції всі казали, що я його посадив у калашу...

Маршал посміхнувся не то співчутливо, не то осудливо.

— Знаєш, Васильку, ти таких питань учителіві не задавай.

— Чому, тату?

— Не треба, бо ти ще до політики не до-
ріс. Краще уникати політики.

Хлопець зазирнув батькові у вічі і з юнаць-
кою безпосередністю вирішив:

— Тепер я про все питатиму тебе. Тільки
щоб не мовчав, як учитель. Домовились?

— Домовились! — знову посміхнувся мар-
шал. — Ходім вечеряти.

А сам тим часом міркував:

“Допитливе хлоп’я і розумне. А як же я
тобі не мовчатиму, коли бахнеш таке, що уча-
діти можна?”

За столом уже була вся родина: 11-ти річ-
ний Володя і 9-ти річна Маечка — вся в ма-
му, тільки ще гарніша, з біло-рожевим личком і
ледь помітними голубими жилочками на скро-
нях.

Маршал побажав доброго апетиту й сів на
своє місце. Розторопна Маруся — служниця
подавала страви — холодні, як належить до
вечері. За відчиненими вікнами шаруділо сліпу-
чо-зелене при електричному освітленні листя.
Пахощі цвітіння владно вривалися до кімнати і
наче огортали кожну річ. Маршал забув про
свої смертні настрої, почував себе задоволе-
ним, спокійним, радісним. Яке щастя — мати
родину, та ще після п’яти років роздільного,
не завжди вигідного життя. Родина була ева-
куована аж у Таджикистан, вона не зазнала во-

єнного лихоліття, але маршал багато чого бачив і пережив.

— Валюшо, — сказав маршал після вечері, — ти, очевидно, маєш бажання пограти . . .

— А чому не сказати: я маю бажання послухати. Попроси!

Тут уже всі навпереробі почали термосити маму, і мама сіла за фортеп'ян.

Вона дуже добре грала. Маршал був майже профаном у музиці, але ті пристрасні звуки завжди будили в його душі щось приспане, нездійснене і високе.

“Дивна річ, — думав маршал, дивлячись на дружину, — пустунка, з чисто жіночим розумом, не дуже глибока по своїй натурі, а як перевтілюється!”

Дійсно, талант живе наче окремо від людської істоти, і людина, що носить його в собі, часто не усвідомлює сили свого впливу на оточення.

Діти маршала також були музичними, всі досить порядно грали, а Маечка обіцяла за рік два наздогнати маму.

В 11 годин ішли на нічний спочинок, кожен до своєї кімнати, бо маршальське приміщення дозволяло на таку гігієнічну розкіш.

Маршал хотів не думати цієї ночі, взяв книжку і заглибився в читання. Книжка була вилученою з бібліотек, (її десь дістав Василько) належала перу зліквідованого в 30-х роках

Бориса Пильняка й звалася “Повість непогашеного місяця”.

Сторінку за сторінкою перегортав маршал, забув про все, жадібно поринув у минуле.

Так, так, це — Фрунзе. Маршал не раз бачив командарма й пізнає всі його прикмети. А ось неназваний “господар” пропонує командармові йти на операцію. “Вам це необхідно. Партія дбає про ваше здоров’я, як про дорогоцінність, потрібну революції, потрібну народові. Ви не маєте права легковажити собою...”

І командарм, якому операція була зовсім непотрібна, загибає на операційному столі.

“Це правда, — думає маршал, дочитавши книгу, — абсолютна правда. Недаремно знищили Пильняка і вилучили його книжки. Та хіба лише Фрунзе? Скільки “мокрих” справ на совісті господаря! А від Василька цю “непогашену” повість треба сховати, якщо він уже її не прочитав”.

Маршал виключає електрику й намагається заснути, але це йому не вдається. Господар наказує: Не спи! Я не дав тобі дозволу на сон, чуєш?

Ху, які дурні нерви. І чого ради? Пильняк не відкрив нічого нового для маршала, це було йому давно відоме.

Ранком дружина сказала чоловікові:

— Від сьогодні ти спиш у моїй кімнаті. Що

це таке? У тебе горіло світло до ранку. Хочеш захворіти? А я цього зовсім не хочу.

Так, вона має рацію, і маршал вдячний своїй дружині за її турботу. Дійсно, йому треба якомога менше бути на самоті.

І все ж таки на курорт він не поїхав. Провів на вокзал родину, помахав білою хусточкою й повернувся додому. А ранком уже сидів у поїзді, скромно одягнений в цивільне убрання, і їхав теж — шукати істини, яку загубив.

Ах, як билося серце в маршала, коли показалася закинена в полі станційка, і він виліз на порожній перон. Як билося серце!

Потім воно увійшло в норму, бо треба було подумати про те, щоб допхати до села дві тяжкі валізи з одягом і харчами. Візників, звичайно, ніяких. Запропонуй 500 карбованців, і не знайдеш жодного транспорту на віддаль 7 кілометрів. Орленко ледве упросив начальника станції переховати його речі до завтра, а завтра він неодмінно їх забере.

І пішов пішки до села. Не сказати, щоб те було дуже приємно в літню денну спеку, для людини, яка важить 90 кілограмів. Проте, якось дошкандибав. Тепер проблема: де зупинитись? Не йти ж до сільради й не просити нічлігу “понаряди”.

Повільною, наче чогось шукаючою ходою, йшов маршал кривими сільськими вулич-

ками. На нього дивилися допитливо, але більш-менш байдуже. Чи ж мало приїздить тепер у село різних советських чиновників? Раптом увагу маршала привернула постать біля колодязя. У латаних-перелатаних штанях, худа, як жердина, заросла аж до очей. Невже Грицько?

— Грицю!

Худа постать здригнулася, вибалушила очі на “інтелігента”, поплямкала губами і аж тоді нерішуче відізвалась:

— А чого?

— Не пізнаєш, Грицю?

— Федю! Невже бачу тебе?

— Ну, звичайно, бачиш старого Федю. не того, що колись разом бігали до дівчат. А я, ось, шукаю, де б зупинитись на нічліг. Чи в тебе не буде місця?

Худорлявий Грицько аж ударив долонями по латаних штанях.

— Шукаєш місця? У своєму селі? А я для тебе не посунусь? Я чужий? Боже мій, Федю, чорт би тебе забрав!

Маршалові приємно, що його називають просто Федею, без набридлого “товариша”, без “чинопочитання”, до якого він звик.

— Приймаєш?

— А йди ти в болото з таким запитанням. Жінко, — загорлав Грицько, — біжи скорше сюди!

З хати напроти вийшла досить уже підтоптана, але ще гарна молодиця в вилинялій кохтині, запитливо глянула на чоловіка.

— Не признаєш свого каввалера?

Тоді й жінка сплеснула руками.

— Федю! Чи це ти? Чого ж стоїте біля колодязя? Ходім до нас!

Маршал увійшов у хату колгоспника. Боже, яка нужда! Голі лавки, голі стіни, лише на покуті великий портрет Сталіна.

— Жінко, — командував Грицько, — гостю з дороги поїсти, швидше!

Зараз же зашкварчав огонь у печі, почувся тріск розбиваних яєць, на столі з'явилися свіжі, з городу, помідори й огірки. Потім між подружжям була коротенька таємна нарада, в наслідок якої Грицько зник з двора.

— Палажко, ти куди послала чоловіка?

— Нікуди. Зараз прийде. Мийся ось там, під яблунею.

Маршал з величезним задоволенням скинув пітну сорочку і вилив на себе відро холодної колодязної води.

— Палажко, а де твої діти?

— В армії. Обидва. Богу дякувати, у війну ще були малими, інакше б' загинули. А ти не був на війні?

— Був... трохи.

— Ну й добре, що живий. Ой, Федю, нікого майже не лишилося з колишніх наших хлопців.

Семен Бойко убитий, Павло Левенець — каліка, без руки і без ока. Федосій Букус пропав без вісті. Ти де був? При штабі?

— Так . . .

— Тому й зберігся. Мій так само був денщиком у якогось полковника. А коли б у піхоті — не вернувся б ніколи.

Прийшов Грицько. Весело глянув на товариша дитинства й юнацтва, поставив на стіл пляшку сорокаградусної.

Маршалові ніяково сказати, що він, власне, не п'є горілки. Хай. Звичай є звичаєм, і чому сьогодні не випити?

— Грицю, а чому так секретно? Горілка є справою гостя, і він мусить за неї подбати.

— Думаєш, буде мало?

— Ні. Але платити буду я.

— Сиди. Багач мені знайшовся. Знаю, як живе в місті та наша інтелігенція. Мабуть, працюєш десь рахівником?

— Так . . .

— Отож. Сідай до столу!

Радісно сів маршал на просту лавку, біля сковороди з традиційною яєшнею. Здавалось йому, наче всі ангели зійшли з неба і благословили ту вечерю.

— Ну, Федю, за нашу зустріч вип'ємо!

Випили всі троє по досить об'ємній чарці. Маршал скривився, бо одвік давно від цієї

чортової рідини, (жінка відучила) і зразу за-
хмелів.

— Грицю, чому ти такий худий? — спитав
маршал.

— Худий? Природа така в мене, а крім то-
го, я живу при соціалізмі. . .

— Ну й що?

— А те, Федю, що соціалізм це така річ, від
якої одразу не помреш, але ж худий-худий бу-
деш. . .

— Покинь дурити, Грицько, — сказала
жінка. — Може, Федя партійний?

— Де він партійний! Бачу по убранню, що
дістає не більш 700 карбованців на місяць.

— А ти, Грицю, скільки дістаєш?

— Я? Е, я раз та гаразд. За рік тисячі на
три витягну.

— А на місяць?

— Нема у нас місяців. Нащо вони здались?
Заплатили за рік і — досить.

Чарка кружляла навколо, аж поки пляшка
не показала дна.

— Ну, Грицю, сходи ще за одною.

— Такий ти заможний?

— Про це не говоримо. Скільки коштує
пляшка?

— Вісімдесят, чорт би її забрав. Перепро-
дують. А в місті, у черзі, шістдесят п'ять.

— То візьми зразу дві. Я давно вже не пив
і сьогодні роздражнився. . .

Грицько приніс дві півлітрівки.

— Гуляємо, значить, Федю?

— Гуляємо. Слухай, я б хотів покликати Павла Левенця. . .

— А що ж, покличемо. Кого ще хочеш? Може, діда Гната? Йому вже 80, але живий - здоровий. А пам'ятаєш Федорчиху, ту, що врожила? Вона теж мешкає недалеко.

— Клич! — сказав маршал. — Клич усіх. Чим більше, тим краще.

І несподівано для себе заспівав:

Гей, чого, хлопці,

Славні молодці,

Чом ви смутні, невеселі?!

У бідній хаті було гамірно й весело. Прийшли прошені і непрошені, тож довелося випозичати ще один стіл, бо, по-перше, за одним усі не вміщались, а, по-друге, кожен ніс із собою щось своє до спільної вечері, і не було куди класти.

Маршал, хоч був на порядному підпитку, зауважив, що в розмовах сьогоднішнє наче випало, його оминали, як нецікаву і неприємну тему. Зате минуле обговорювалося з такими деталями, що ставало дивним: наскільки людська пам'ять здібна затримувати в собі навіть найменші події й переживання.

Порівнювали дві великих війни, при чому першу вважали "благородною" (десь билися,

а населення не страждало), другу — розбійницькою.

Раптом серед невимушеної гутірки поставило заміщення. До хати увійшов грубенький чоловічок із стяжкою якогось ордену на грудях, привітався, по начальницькому роздивився навкруги.

— У вас іменини, чи що?

— Та ні, — відповів господар, — земляк наш заїхав, спасибі йому, трохи гуляємо. . .

— Де ж цей земляк? Покажіть!

— А ось. . . Федю, будь знайомий, це наш секретар партійного осередку, товариш Пивоваров.

Наступна хвилина заскочила всіх несподіваним ефектом. Пивоваров виструнчився перед скромним гостем і по військовому привітав:

— Бажаю здоров'я, товаришу маршале!

Орленко зніяковів. Прижмурих око до сільського начальства, мовляв, кинь ти, дурило, з маршалом. . . Але той не зрозумів.

— Товариші! — загорлав, як на мітингу, Пивоваров. — Ви кажете, земляк? Ні, це не просто земляк, це маршал Советського Союзу Федір Юхимович Орленко. Грицько, — звернувся далі Пивоваров до господаря хати, — та й як же це? Чому не прийшов сказати? Ми мусли скликати загальні збори колгоспу, прийняти дорогого гостя, як слід. . .

Переляканий Грицько кліпав очима й виправдувався.

— Таж вони не признались... Хотіли переночувати в мене... Вони колись ходили зі мною до школи... Я не знав...

Маршал побачив, що інкогніто його викри-те й треба якось поправити ситуацію. Тому тоном наказу звернувся до секретаря партосередку:

— Сідай, Пивоваров, за стіл і багато не балакай. Налий йому, Грицю, чарку побільше, хай не спізнюється.

Гостина продовжувалась далі, та вже пішов геть щирий, невимушений, товариський настрій. Покликали ще голову сільради і голову колгоспу. Пили за “вождя і вчителя”, за советську армію, за славного маршала Орленка. Сільське начальство розривалося від бажання догодити високому гостеві, заповіло на завтра огляд усіх ділянок колгоспної праці, а ввечері мітинг у клубі. Сьогодні ж маршал ночуватиме в голови сільради. Він має окрему кімнату для гостя, бо хіба ж можна йому лишатися тут, у цій тісній хатинці?

Маршал усвідомив, що спокою він уже не матиме, що всі його мрії про віднайдення рівно ваги в рідному селі розвіялись димом. Його оточували тепер не ровесники й друзі, а налякані

до кінця життя колгоспники, що дивляться на свого земляка, як на вищу істоту, заздять йому, запобігають його ласки. А чим він може їм допомогти? І дочекавшись тихої хвилини, маршал заявив:

— От що, мої друзі: на жаль, я не можу лишитись на завтра, бо спинився проїздом, і о 5-ій вночі відходить мій поїзд. Коли маєте вільну конячку, одвезіть мене на станцію, а ні — я піду пішки.

Всі почали жаліти за такою короткою зустріччю, але затримувати не мали права. Маршал же їде, очевидно, в якесь важне службове відрядження. . .

Незабаром біля Грицькової хати тупцювала пара запряжених у легку таратайку, баских коней, “прикріплених” до секретаря партосередку.

Почало розвиднювати, коли маршал покидав село. Прощаючись, Грицько несміливо затримав на хвилинку руку маршала і пошепки попросив:

— Товаришу маршале, ви не гнівайтесь, може, я щось не так сказав. . . Не гнівайтесь, будь ласка. . .

Годину пізніше маршал лежав на м'якій канопі окремого купе і думав про те, що в цілій Україні вже не знайде він світлої радості для себе, що він приречений дограти до кінця ту

ролю, яку дало йому життя: ролю стовпа, що
підпирає, підтримує страшну будову...

Поїзд швидко мчав на Кавказ.

С Т Р А Х

Пам'яті О. О. Ш.

На зборах — обговорення кандидатур до Верховної Ради. Доповідач від партійного бюро переказує завчені до подробиць біографії кандидатів. Люди позіхають.

— “Ох, швидше б уже кінець! Вдома так багато різних господарських справ, ждуть діти. До чого набридли ці зібрання!”

— Товариші, всім зрозуміло? У кого є запитання?

Мовчанка. І раптом несподівано:

— Скажіть, чи правда, що у кандидата Сергієнка перед революцією було двадцять п'ять свиней?

У кімнаті веселий рух. Дехто посміхається.

“А що, мовляв, був багатенький, а коли треба — зробили бідняком... Знаємо таке!”

— Це, товариші, дурне запитання. Зрозуміло, що коли кандидат перевірений...

Говорить, а очі злі. “Треба запам'ятати, хто під'юджує”...

Тоді другий голос:

— Товаришу доповідачу, а чи може бути таке, що коханку директора радгоспу нагородили орденом, хоч вона працювала не краще від інших?

(Це після переказу біографії кандидатки).

Ще злішими зробились очі доповідача.

“Запам’ятати й цю. Запам’ятати й докласти, де слід...”

У кімнаті зробилося зовсім весело. Люди кидали дотепи, жарти, розійшлись у доброму настрої.

А на ранок — сумна новина. Двох жінок, що ставили запитання, арештовано. Заведено справу про ворожу вихватку в урядовій установі...

І ось, прийшов він — безтілесний володар одної шостої частини світу, в’їдливий, як іржа проникливий, як газ. Огорнув кожне серце тривогою, відібрав спокій і сон. Чия черга тепер? Хто сяде за ґрати, дбайливо замасковані дерев’яними щитами, щоб і тої невинної втіхи не мали очі ув’язненого...

— Докторе, власне, чого вам боятись?

Олена Олексіївна нервово пересмикує плечима.

— Чого? Який ви наївний, друже! Адже мій покійний батько — полковник петлюрівської

армії. Це — раз. По-друге, я учениця заслуженого професора, який мені особливо симпатизував. Третє: — я очолюю лікарню...

— То ж ви не можете відповідати за чиюсь дурість.

— Коли логічно — ні, але, по-їхньому, я за все відповідаю, розумієте? Навіть за те, про що хтось подумає...

Болісна усмішка кривить уста Олени Олексіївни.

Ви не повірите, які міцні в мене раніше були нерви. Уявіть собі морг, де, принаймні, два десятки трупів. Морг у глибокому льоху. І ось увечорі приходить молода дівчина — студентка, бере в сторожа ключ і до дванадцятої години одна-однісінька порпається в мертвому організмі. А тепер я здригаюсь, мало не кричу, коли в око раптово впаде тінь від дерева...

На всю трьохсоткілометрову округу відоме ім'я лікаря-хірурга Олени Олексіївни. Десять років по-мистецькому володіє вона ножем, робить складні операції, рятує здоров'я і життя людей.

Багато пройшло арії її руки хворих. Інші всього з п'ятьма відсотками на одужання, як то кажуть, "з одною ногою на тому світі". І тут особливу настирливість виявляла Олена Олексіївна.

Молодший медичний персонал у той час боявся її, як вогню. Вона була капітаном — розумним, пильним і... жорстоким, щедрим на різкі оклики, навіть на лайку, бо йшлося про спасіння людини.

В очах устає висока постать у білому халаті і з білим ковпаком на голові. Руки закривавлені, страшні, водночас сильні і ніжні, руки майстра життя...

На операційному столі тяжко спить блідий, приглушений хлороформом, юнак. У нього розкрояне черево, видно, як пульсують внутрішні органи, і там, у небезпечному сплетінні м'язів, причаївся смертю загрожуючий опух... Рука хірурга робить упевнені, розраховані до міліметра рухи, відділяє хворе місце від здорового. Санітарка держить наготові миску, червоний шматок м'яса летить до неї... Все! Юнак житиме!

Ой, яка втома після цього напруження! Медична сестра витирає рясний піт на чолі лікаря, друга готується мити натруджені руки.

Руки — це все. Вони не повинні мати справи з кухнею, з якимсь іншим приладдям, крім скальпеля. І вони конче потребують спокійного, врівноваженого настрою, але...

— Сьогодні мене викликали в НКВД, — ка-

же Олена Олексіївна і дивиться кудись мимо порожніми очима.

— Ну, то що ж, хай викликають.

— Питали, чому я не була на тому зібранні, і як пропустила, що в мене працювали... такі елементи.

— Олено Олексіївно, плюньте на це, вам, власне, треба відпочити. Беріть місячну відпустку тай їдьте собі.

— Коли б же пустили, я б поїхала! Але — відмовляють.

І безпорадно кладе на стіл виплекані і мужні руки.

Чому доля іноді відвертає обличчя від людей? У когось є родина, щирий друг, який дасть розраду, візьме на себе частину тягару, вміло усуне гнітючу думку. У Олени Олексіївни особисте життя не вдалося. Перший чоловік помер, з другим розійшлася. Правда, є брат і його жінка, але ж це — півродини.

Кілька днів ходила тінню по кімнатах, і

все думала, думала...

— Лесю, та візьми себе в руки, — казав брат. — Аж дивно на тебе дивитись!

— Не можу я, розумієш? За тиждень три допити. Заберуть мене!

— Заберуть та й пустять. Нема тут стільки фахівців, щоб ними розкидатись.

— А коли заберуть, я не витримаю. Тюрма, бруд, воші...

Лихо само не ходить. Воно — шуліка, що нападає на слабшу істоту. І коли жертва переможена, кинена в порох, частково знищена, тоді з якоїсь щільни виповзають інші хижаки і довершують справу.

Не треба, зовсім не треба було братись за ту чергову операцію. Але ж вона, поперше, нагальна, подруге, така легка для Олени Олексіївни. Це — трахеотомія.

Дифтерійний хлопчик захлинався. Йому мусіли розрізати горлянку, вставити рурку для дихання, і — все.

Та не врахував чогось досвідчений хірург, іншим, стороннім повні були його думки, і — хлопчик загинув.

Батьками було порушено судову справу про недбальство лікаря. Ще допити, тривога, біль власного сумління.

— Олено Олексіївна, помилки робить навіть професура. Заспокійтесь!

— Ні, тут справа глибша, серйозніша, ніж поодинокий випадок. Мені зрадили руки, розумієте? І я не певна, що під час операції не заріжу людину, не певна, що зможу працювати взагалі...

Знову ходила тінню, як приречена, від.

повідала недоречі, посміхалася вимученою усмішкою.

І одного разу застугоніли рідні в вікна колеґ-лікарів. Олена Олексіївна отруїлася морфієм...

Цілу ніч лікарі рятували лікаря. Підтримували серцеву діяльність. Відганяли прима-ру смерти.

Ось, позіхнула Олена Олексіївна, обвела свідомим поглядом колеґ, проказала, дивно розтягуючи слова:

— Не трудіться. Я знала, що роблю. Ця доза смертельна.

Догоріла, як свічка, колишня володарка над смертю, лежала непорушно, з печаттю спокою на устах.

П І Д В Л А Д Н А

Колеса чітко відзначали кожний стик рейок. Ритмічний рух ніжив тіло, заводив думку в легку, вабливу, мрійну далечінь. Вона — там, за цими полями й перелісками, за гомінкою метушнею станцій, в стародавньому тихому українському місті...

Аля вільна, як тільки може бути вільною жінка двадцяти п'яти років, що мала невдаче кохання й наслідок — тепер уже виростлого, шестирічного сина. Що було, то було. Аля вже й не шкодує за минулим, вважає цілком логічним його завершення. У той, з розрубаними вузлами час, не йшлося про якесь високе почуття. Існував закон статі, фізичного уподобання без присяги, все інше було "міщанством".

Щоправда, Аля відчула біль і образу, коли він, комсомольський районний вождь, сказав:

— Одружуватися не маю наміру, дитину рости ти меш одна, коли одмовляєшся від аборту. Щасливо лишатись!

Ну й що ж! Не побігла слідом, не плакала. Хлопчик народився здоровим, сама давала

йому раду, а коли батьки Алі захотіли, щоб онук жив при них, зовсім стало добре.

Тоді прийшла змога поїхати на науку до столиці. Аля потрапила в комуністичний навчальний заклад. Там на першому пляні були предмети політики, якими майбутні адміністратори мусіли забезпечувати “інтернаціональне виховання мас”.

Аля добросовісно ламала голову над історичним і діалектичним матеріалізмом, а проте здоровий глузд часто брав верх, і тоді книжки складались на полицю, а натомість, увечорі, організовувались колективні й індивідуальні походи в оперу, в кіно, або й просто в ресторан з джаз-оркестрою.

В один з тих театральних походів Аля сиділа поруч з жартівником Ліщинським. Він тис її руку й шепотів на вухо такі веселі пустощі, що не можна було стриматись від сміху.

І від того вечора Аля взнала почуття великої дружби до себе. Неначе знайшла старшого брата, що добровільно взяв на себе турботу про неї, загублену у великому людському комашнику.

Спочатку Аля поставилась до цього недовіливо: чи щире це? Чи не криється тут знову бажання використати й відхреститись? Ні. Ліщинський був чесним, не шукав легкої перемоги, сказав, що ставлення його до Алі бу-

де лише товариське, аж доки вона його не покохає...

Аля не покохала. Що ж! Серцю наказати не можна, є в нього свої вимоги і закони. Але Аля ніколи не забуде чуйливого товариша. Коли б не він, хто зна — чи витримала б Аля чотири роки, чи не махнула б рукою на діалектичну китайську грамоту.

Ліщинський терпляче допомагав Алі засвоювати премудрість, і з незмінним своїм гумором радив:

— Ти глибоко не переймайся тим, що вчиш. Все це формалістика, здаси на “задовільно” і вистачить.

Тепер Аля їде туди, де живе і працює давно одружений Ліщинський. Їде не до нього, хоч, звичайно, відвідає приятеля. Є у Алі інший магніт — обдарований молодий інженер, що відбував практи на провінції.

Він вабив майже енциклопедичним знанням, розмовою, що ніколи не набридала, ідеальним, далеким від ортодоксальної фрази, поглядом на життя. Власне, він, той загадковий Хінчук, уперше розбудив у Алі високі духовні інтереси. Чи не з ним її доля? Адже він кілька разів просто й щиро натякав на цю можливість.

Аля мовчала, бо позапартійний інженер був незрівняно вище її, комуністки з п'ятиріч-

ним стажем... Ох, цей стаж! Він, власне, і затримав Алін розвиток, химерний матеріалізм вніс плутанину в ясну колись голову, і нема сталих поглядів, відчуття краси, навіть ідеї.

Це ж парадоксально, що комуністка не має ідеї, але це так. Тай хіба одна Аля живе з такою внутрішньою порожнечою? — Подібних — тисячі. Не з учорашнього дня люди побачили справжнє обличчя партії... За пишними гаслами — звичайнісінький кар'єризм, гноблення слабшого сильним, бруталне торжество влади над розумом.

Прийти б у партійне бюро, покласти на стіл рудувату книжечку — членський квиток і сказати:

— Викресліть. Цю книжечку повинен носити той, хто вірить, а в мене віри нема.

Та хіба можна? По-перше, позбавлять матеріально доброї посади, а потім, майже напевне, етап на далеку жахливу північ.

Аля жене геть хворобливі думки. У неї триденна відпустка, і вона використовує її для себе, хоче забути сумну громадську буденщину.

Вона приїде несподівано. Як подивиться на це Хінчук? Чи буде задоволений? О, напевне! Безумно прагне Аля і людським і жіночим своїм еством дістатись до нього, між пестошами розповісти про свою зневіру, почути заспо-

коення. А потім знов назад, у будні безсловесного чорнороба, у мрії про наступну зустріч з милим другом.

Аля мусить підвестись до нього. Після знайомства з Хінчуком вона не могла бодай хвилиночку когось уподобати, рішуче відштовхувала залицяння, деякі з серйозним родинним наміром, воліла краще місяців самотности й кількадесят зустрічей. Так виявлявся сам собою природний добір.

На кінцевій станції поїзд спинився ранком. Аля знала, що її нема кому зустрічати, взяла свою легеньку валізку і, не поспішаючи, пішла до міста.

Липнєве сонце навально пробивалось крізь гушавину дерев. Виринали срібні мерехтливі зайчики і плигали під ногами, наче намагаючись збити з ходи людину. Свіже, насичене озоном, повітря приємно лоскотало ніздрі.

Аля почувала себе міцною, вісімнадцятирічною, а головне— піднесеною над усім дрібним і набридлим.

Як добре пройти півтора кілометра тихим, ще сонним містом, дивитись на потопаючі в зелені будинки, на рівне шосе, що веде до мрії...

Аля сіла в скверіку. Ще рано, люди сплять. Вона зачекає до сьомої години, зайде до Ліщинського, щось почує про Хінчука, бо Лі-

іщинський — його близький приятель. Потім зупиниться в готелі.

Вийняла пудерницю, складне люстерко, глянула.. Ні, ще гарна! Жадної зморшки, сині очі випромінюють тепло, міцними перлами біліють зуби.

Іти б по життєвій стежці, без захоплення утопією, без тих химерних партійних віжок, що роблять людину автоматом...

Ну, до біса! Знов прокляте нидіння!

Тихо наближалася до квартири Ліщинського й ще здаля побачила, як він, жвавий і рухливий, умивався в садку.

— Льоню!

—А, мандрівна принцесо! Заходь, заходь, чай питимем. Тільки...

У Ліщинського кумедно заломилися брови:

— Потрапили ви не в час. Герой учора виїхав...

Аля відчула раптову млость у серці, але, удаючи байдужість, запитала:

— Надовго?

— Не бійсь, якщо не сьогодні, то завтра ранком повернеться, а поки можу тобі запропонувати свою вічну любов...

Жартуючи, увійшли в кімнату. У Ліщинського звикли до відвідин партійних товаришів і товаришок, а Алю знали, як добру знайому, і тому зустріли радо.

Ліщинський поспішав на роботу. Він поклав біля Алі велику купу журналів і газет, і, як завжди, пустуючи, попрощався:

— До побачення, леді. Не сумуйте. Прийду обідати, хильнем по чарці. Потерпіть!

Час тягнувся надзвичайно довго для Алі. Були переглянуті всі журнали, ходила купатись на річку, забрела до лісу й назбирала грибів.

Нема Хінчука, і нема краси в цій прогулянці. Порожньо... Самотньо...

Після перерви на обід Ліщинський пішов знову і повернувся лише о шостій:

— Не щастить тобі, — прошепотів він, побачивши Алю біля своєї фіртки, — Герой нечутливий, нема його.

І по павзі додав серйозно:

— Може, щось перешкодило. Не сумуй. А ось, до речі, йде ще один мій приятель, справді оригінальна особа. Погуляєте собі, якого чорта киснути на відпочинку!

Аля трохи пам'ятала цього худорлявого, з важким поглядом, партійця. Він жив у столиці ще за часів навчання, але стояв осторонь студентства. Зрідка відвідував земляка — Ліщинського, мріяв про провінцію і незабаром виїхав. Власне, він же перетягнув до себе й свого приятеля.

— Гайліт! — відкраяв прибулий, стиска-

ючи руку Алі. — Проте, ми вже десь бачились... здається, в столиці.

Трохи поговорили на загальні теми, коли Ліщинський раптом підхопився.

— Ой, лишенько, спізнює на збори! Заздрю вам, вільним, і рекомендую не сидіти в хаті у такий поетичний вечір, а піти на лоно природи. Аддіо!

Вирішили прогулятись на залізничну лінію, за місто. Розмова не в'язалась, бо Аля думала про Хінчука, була незадоволена випадковим замісництвом.

— Ніяково вам у нас після столиці? — питав Гайліт.

— Чого ж? Тут дуже добре!

— Але ви сумні...

— Не весь час можна бути веселою. Є деякі причини.

Гайліт хитнув головою.

— Без причин нічого не буває. Проте, я поставив собі за правило: при всякій невдачі одразу знаходити протиотруту...

— Це не завжди можливо...

— Майже завжди. Прагнення до чогось одного — химера. Треба користатись з варіантів.

Аля скоса поглянула на Гайліта. Яке холодне, замкнене обличчя! Нічого на ньому не прочитаєш.

— Варіанти, кажете ви.. Значить, їсти, замість смачного овочу, листя від нього?

— Ну, нашо таке порівняння? — Я розумію інші варіанти, повноцінні замінювачі...

Перед очима тягнувся високий, як піраміда, насип. Уже зайшли далеко за місто. Ні душі не було і попереду і позаду стежки.

— Сядемо, — сказала Аля, щось я втомилась.

Гайліт запропонував підстелити свій плащ і сів поруч Алі.

— То ви кажете, що прагнення до якоїсь одної мети химера? Я з цим не погоджуюсь... Адже тоді багато лишилося б невинайденим або незакінченим...

Аля раптом зойкнула:

— Ой, що ви робите?

Гайліт тихо обняв Алю й дивився їй в очі дивним нерухомим поглядом.

— Пустіть!

Гайліт посміхнувся.

— Може, ви думаєте, що я хочу вас згвалтувати? О ні, це не моя вдача. Ви будете належати мені цілком добровільно... Адже ми з вами партійні товариші...

Аля хотіла заперечити, відштовхнути настирливі руки, але відчула дивну м'якість і... незрозумілий одвітний потяг. Вона викликала в уяві Хінчука, його вабливу сильну постать,

та все затьмарували, відсували набік ці чорні нерухомі владні очі.

І зі стогоном не то болю й сорому, не то раптово осягнутого щастя, закинула руки на шию Гайліта й притислась устами до його уст...

Згадувала в потязі Аля три дні, повні сорому, каяття і нових падінь. Щоб ж це таке? Де твердість духа, де запашний липневий ранок, що вів до мрії, де місяцями плекане, радісне чекання зустрічі? Все розвіялося, все! І як добре, що в ті три дні не повернувся й не побачився з нею Хінчук...

За два місяці Ліщинський отримав через одного знайомого старанно заклеєного листа від Алі. Вона писала:

“Ти знаєш, що скоїлося під час приїзду. Не можу розраховувати на твоє співчуття, хоч, кажуть, стан підлеглости чужій волі зменшує провину. А я пережила цей стан — тяжкий і бридкий, як насилля. Тепер непередбачена новина: мене виключили з партії за... пасивність. І кажу тобі, як другові, я широко задоволена з того, що лишилась за дверима організації. Там мене підмінили на слухняну ляльку, якою більш сильна і менш порядна людина може цілком розпорядитись. Там зробили з мене сліпого й глухого виконавця чужої волі, якогось своєрідного робота. Я втратила краші почуття, що в мене вони були закладені природою, я — на-

півкаліка. Але хочу ще випростатись, подивитись на світ не казенними, а своїми очима, хочу почати життя з початку, спробувати зробити його гарним... За кілька днів іду працювати на фабрику, не як політичний керівник-паразит, а як звичайна робітниця. Вітай Хінчука. Якщо може мене не зневажати, хай напише. Лист цей спали. Аля”.

II СЕРЦЕ

Де ти блукаєш тепер, любий друже? В пам'яті встає твоє страдницьке обличчя, передчасно постаріле, хворобливо-палаючі очі, ветхе вбрання... Ти був для мене справжньою Шехерезадою, і кожне твоє оповідання я ношу в своєму серці, як скарб, як ключ, що відкриває мені таємниці складного, віками невивченого життя.

Коли в запалі твій голос підносився майже до крику й я стривожено зачиняв вікна в кімнаті, ти посміхався і махав рукою.

--- Хай чують. Мені байдуже.

Отже, слухайте, що говорив мій друг:

--- Я загубив усе: молодість, сміх, відвагу. Але все це дрібниці, порівнюючи з останньою втратою... Дрібниці!

Уяви собі, що десь, над краєм безодні, в холод і сльоту, блукала самотня людина. Власне, вона була самотньою цілий вік. І ось, хтось тихо взяв її під руку, притис до себе, погладив... Я не люблю сантиментів, сміюсь із них, але...

--- Хто ти? — запитав я.

— А тобі не однаково? Я ж нічого в тебе не прошу . . .

І ми пішли разом, пригорнувшись одне до одного.

Боже, яке то було щастя! Все життя мріяв про розуміння, коли думка вгадується ще в зародку, коли жінка, крім жіночих своїх чарів, має інтелект, тотожній з твоїм. О, це велика справа — тотожність.

Ми кохались. Вона кохала мене не з якогось розрахунку, і, звичайно, не за мою зовнішність, бо роки відняли й її. Вона кохала мене за те, що я був людиною.

Скільки пережила ця жінка! В тринадцять років її згвалтував двадцятирічний бельбас. У дев'ятнадцять вона мала чоловіка, який з помсти за "зраду" перед шлюбом, одразу після народин дитини, зійшовся з іншою жінкою. Потім вернувся знову. Пізніше покінчив життя самогубством. Вона сама двічі намагалася отруїтись, але ж її врятовували.

Так, вона ще була молода, тільки у волоссі де-не-де мигтіли срібні нитки. Я пив її свіжі, жагучі поцілунки, слухав розумну розмову і дивувався: як можна було її покинути?! О, я беріг її, як бережуть дорогочінний склеений посуд, називав "своєю душею" і нікого більше не хотів.

У хвилини смутку вона казала: — Можли-

во, ти підеш від мене, але пам'ятай: збиратимеш по кусочках...

Кохана моя, я знаю, що ніколи не зберу й половини того, що загубив. Коли б я зустрів тебе знову, я б пестив землю, на якій ти стоїш, і всі зорі — вранішні і вечірні — замінили б мені твої розумні очі. Ось, я піду — незнаним мандрівником, до відчаю самотнім, буду боротись, буду навіть досягати якихось вершин, але місце поруч мене залишиться порожнє. . . .

Мій друг схилив голову і по павзі запитав:

— Ти зрозумієш слова? — “Я віддав десяте кохання першим дарунком...” Я знав гарних, ніжних, мрійних, добрих, співчутливих, веселих, але ніколи не знав розуміючих. Ось, піди сюди...

Друг відчинив двері в суміжну маленьку кімнатку без вікон, увімкнув електрику, і... я став, як зачарований. Зі стін на мене глянули малюнки. Я мало розуміюсь на малюванні, але мене настільки вразило багатство сюжетів і фарб, настільки яскраво лежала печать таланту на всіх без винятку картинах, що якась містична побожність скувала мої уста.

— Ти вражений? — запитав друг. — Не сподівався?

Так, я не сподівався. Я знав, що колись, у юності, він мріяв про шлях мистця, та вар-

тість творів його завжди було посередня, і вище цього він не підіймався. Потім, з невідомих причин, покинув мистецтво взагалі.

— І це зробив ти?! Слухай, це ж щось надзвичайне, це... слава і — всі життєві розкоші до послуг...

Друг посміхнувся.

— Це зробили мої руки і... її серце. Ти пам'ятаєш колишнє? Так то було смішне. Я почав наново.

— Я не зовсім розумію тебе...

— Відносно серця? Звичайно, у мене є своє, але воно завжди було непевним своєї сили і здібности, борсалось в вічних шуканнях і вічних сумнівах, воно було слабке... Я починав обережно, кількома штрихами, задум ще тільки легким міражем віяв перед моїм духовим зором. І я кликав її й, як школяр, питав: так?

Вона ставала замислена, наче творила сама, а потім висловлювала свою думку, таку глибоку і вірну, що ніколи до кінця роботи в мене більше не спинялася рука. А скільки нових чудових сюжетів дала мені моя подруга. Усе, що ти тут бачиш, належить наполовину їй, на всьому дотик її високого, розумного серця.

В очах мого друга простелився морок і біль.

— Часом, сидячи поруч моєї коханої, я

мріяв уголос: ще не все загублено. Попереду може бути краща, хоч і остання, половина життя. Ми побачимо води Адріатики, венеційські палаци, славетний Лувр... Витвори безмежного людського генія, як свідки неповторних віків, стануть перед нашими очима, і ми забудемо злиденну, сіру, нудну і страшну буденщину недавнього. Ввижалась ясна дорога, родинний любий затишок, якого я не мав, радісна, натхненна, сягаюча аж за межі доступного, робота... Я мріяв...

Друг махнув рукою і замовчав.

— Але де ж вона, про яку ти говориш?

— Не знаю. І, очевидно, не визнаю ніколи.

Нас розлучила війна.

Р У Х

Велике місто прокидалося від сну. Двірники мели вулиці, з депо один за одним повзли трамваї, невпинно дзвонячи, розбігались рейками-артеріями по околицях. Людський комашник розпочинав своє заклопотане денне снування.

Ранком буває мало розмов, бо всі спішать, всіма керує величний, як стихія, рух. Хутчіш, хутчіш! Тих жде агрегат на заводі, інших розпочата будова, третіх — термінова справа в бюро. А хатнім господиням турбота про базар, про те, щоб приготувати чоловікові й дітям сніданок.

Через рух губляться в місті події. Хіба органи порядку запротоколюють якусь, і попаде вона десятирядковою заміткою в газету. О ці замітки, романи в мініатюрі, просякнуті трагедією і кров'ю, які ніколи, проте, не збуджують почуття...

Справді: "На розі вулиці Перше Травня автомашинна переїхала громадянина Г. Потер-

пілого каретою швидкої допомоги відправлено в лікарню...”

І не розкаже газета, як доведений до відчаю людською несправедливістю, кілька разів виходив Г. на ріг вулиці, стояв і тремтів від рішучості і... жаху, бо ж тільки раз дається людині життя. Вертався додому, пробував змагатись за місце під сонцем, і ось сьогодні впав...

Вперед, усе вперед! Сильне живе, слабке гине. Пильнуй часу, руху, чужої думки, і твоя власна хай ніколи не застигає, хіба в сні, за замкненими дверима... Тоді пройдеш довгу дорогу і не послизнешся. Та чи можливе це?

— Доню, дивись, щоб ти сьогодні не спізнилась. Я ж тобі казала, що годинник почав відставати ще більше...

— Ні, ні, мамусю, у мене все розраховано. П'ять хвилин до трамваю, десять на їзду, і в мене ще завжди лишається десять-п'ятнадцять хвилин вільних.

Ось, поцілувала матір, випорхнула з пучечком незабудьок у волоссі, легка, як павутинка, струнка, свіжа і рожева, як травневий тюльпан. Їй до смаку це рухливе життя, розміряне на хвилини, бо занадто багато енергії, буяння, тих тремтливих соків, що оживляють істоту.

Добре відчувати сімнадцять літ, навіть за умов постійної турботи про хліб, одяг, чергу, домашні обов'язки. День — не розграфлена на кліточки сторінка, заздалегідь приготована. Викреслюй клітку за кліткою, і все буде гаразд.

— Це передостанній трамвай, так?

— Ні, це вже останній. Лишилось двадцять хвилин до сьомої...

І зразу зів'яв тюльпановий цвіт.

“Господи, невже спізнюся? За десять хвилин примусове відрахування третини заробітку, за двадцять — суд і тюрма. О, советське законодавство жартувати не любить!”

Думки засновигали, накреслили з малюковою ясністю звужене злістю майстрове око. (Спіймалась, принцеса недоторкана, скільки разів залицявся — відмовляла, от, тепер матимеш!).

“Скажу, що була хвора, або ж що спізнився трамвай... Ні, не повірять, не простять. Тюрма! А що ж станеться тоді з матір'ю, з маленьким братиком, для яких вона єдина підпора? Останній перед сьомою трамвай завжди переповнений. Може, не чекати на нього, а бігти, бігти скільки сили до заводу? Ні, все одно не встигнеш за двадцять хвилин, все одно спізнишся”.

Ось, із-за рогу показала червона блис-

куча коробка, повна людей. Тримались за поруччя, сяк-так примостивши одну ногу на сідці. Сісти, сісти за всяку ціну!

— Пустіть, будь ласка, спізнюся —, благала дівчина, хапаючись за руки пасажирів. — Будь ласка, товариші...

Але люди байдуже дивилися на бліде, жахом і бланном сповнене обличчя. Всі поспішають, всім не можна спізнитись, треба не спати так довго...

Кондуктор сіпнув за дзвінок. Трамвай покотився далі, а дівчина бігла, тримаючись за сідці, молячи подати руку.

Раптом із-за рогу виринув зустрічний трамвай... Хтось несамовито крикнув:

— Стережись!..

Та було вже пізно. Обидва трамваї зупинились, коли відрізана голова дівчини лежала між рейками.

І в волоссі мертвої голови синіли розквітли незабудьки.

СТАРІСТЬ

Ой, який пронизливий вітер! Наче північний полюс пересувається кудись, женучи холодні голки-хвилі, смертельно цілуючи необачних пташок, що не встигли захватись під теплу стріху.

Ноги ледь переступають, на бровах, на вусах і бороді — білі крижинки. Упало на спину сімдесят років, та ще разом із бідою — бездомів'ям.

Так, від села до села, знайомими, колись привітними, а тепер важкими дорогами, пересувається старість.

Мета? — Нема ніякої мети. Добрі люди пустять переночувати, дадуть шматок хліба, а потім — далі.

О Боже, уже сутеніє, а вітер перейшов у хуртовину, не бачать очі дороги, замело її. Ще важкий кілометр, уже, власне, не ходи, а кружляння, безпомічної надії на якусь зустріч, на випадкового супутника.

Ні. На лугу порожньо, наче в пустелі. Тоді схилився біля загороженої снігом копиці, розгорнув знизу сіно і причаївся на нічліг.

— Чому така довга ніч? Година не шістдесят хвилин, ні, вона має, принаймні, сто двад-

цять, коли перемерзло тіло і голод підступає аж до горлянки.

А думки, як ранені птахи, тріпочуться в голові. От і старець, справжній, нещасний старець. Чому? Хіба нема дітей, щоб доглянули? Та й мозок ще ясний, працьовитий, тільки б діло...

Пригадується чиста оселя, повна всякого добра, двір, сад, квіти... Все мав разом з пошаною і любов'ю!

Чому не вільно вірити в те, що сповняє душу? Коли одягав у церкві золоту ризу, здавалося — небо було ближче, і Він, Єдиний, Воскреслий, з лагідною усмішкою благословляв свого слугу.

Рік за роком все більше, все суворіше пригнічувала влада й уже навіть не було образи, а тільки здивування. За що?

Хтось потворний, пекельно-сильний, підмінював людей. Ніколи не забути того хлопчиська, певне школяра, що, порівнявшись, плюнув і брутально вилаявся. Адже старість належить шанувати попри всякі звання. Біль! Тяжкий, біль!

Вони, оті всевладні, хотіли, щоб відмовився прилюдно, ударив по лиці дорого і любиме... Але він не міг! Просто одяг стареньку коротку свитку, щоб не нагадувала звання, і подався світ за очі.

Ох, старість! Як добре було кілька днів у сина. Тепло, затишно, розважливі онуки старалися задоволити дідуня.

Але син одержав попередження: якщо батько лишиться у вас, знімемо з посади.

І обірвалось відразу затишне життя. Після сніданку одяг свитину, повісив на плечі походну торбу і...

— Я йду, діти мої. Хай береже вас Бог!

Ридали всі — гіркими, безсильними слізами. О, часе проклятий, новітня всеросійська тюрма не тільки для тіла, але й для духа. І нема куди поскаржитись, нема кому скласти правдиве подання...

Гуде хуртовина. Сніг окутав холодною ковдрою копицю і старість, якій вона дала притулок. Ніч довга, а попереду важка дорога і — ніякої мети.

І Л Ю З І Я

По грудневих, засніжених стежках тихо наближався маленький тисяча дев'ятсот тридцять восьмий сфінкс... У кімнаті було тепло і затишно. Біля опорядженого стола сиділи все свої — близькі приятелі, господар почав наповнювати чарки. Тоді вона пішла в суміжну кімнату до патефона, і за хвилину урочисто залунав вальс "12 годин".

Чарки піднесені догори, дзвенить скло, і щирі вітання разом з усмішками спадають з уст кожного.

Дванадцять годин, власне, уже по дванадцятій. Уже загадковий сфінкс шарудить крилами в кімнаті.

Вона дивиться зачудованими очима поверх мого плеча і простягає до мене руки. Їй тридцять вісім років. Сфінкс точно підсумовує для неї пройдену путь. А проте очі ще молоді, гарячі, і в них — надія.

Ми танцюємо і думаємо кожний про своє. Я уявляю інше кохане тіло, хоч і це ще струнке і сьогодні пахне весняними квітами..

Вона стискає мої пальці своїми, і я холоду, бо бачу на них кров...

Звичайно, це ілюзія. Це відкладена в нервовому центрі звичка бачити тонкі і сильні пальці моєї компаньонки на розкраяному череві або грудях. Вона — хірург.

І вона починає мені оповідати:

—Тоді наставав тисяча дев'ятсот вісімнадцятий. Ми завжди ровесники і разом святкуємо своє народження. Приємніш святкувати вісімнадцять, аніж тридцять вісім. Це зрозуміло. Тоді звучав цей же вальс, і біля мене був той, кого я вперше кохала. Ми збиралися невдовзі одружитись, а покищо бачили тільки одне одного. Пам'ятаю, я замріялась, і він стис мою руку. Я глянула на його пальці і вжахнулась: вони були в крові... Наступної хвилини це видіння зникло, але через два тижні він був розстріляний чекістами...

Дзвеніли чарки, і сяяла перша ніч, як ще нездемаскована, непізнана наречена..

Пийте, співайте, верзьте дурниці, принесімо річну веселу офіру сфінксові, бо сьогодні він дитина і сміється разом із нами, а завтра підійме владну руку і почне наказувати — суворо і невблаганно.

Знов і знов вальс, бо він — улюблений.

— Друже, я хочу бути сьогодні тільки жінкою, розумієте? Жінкою без дум і без драми,

наче вона ніколи й не губила двох коханих...
Вип'ємо з вами, друже!

Тонкі пальці тримають чарку, тонкі, ніжні і тверді, як залізо. Може, я й не бачив на них крові. Може, то світлова омана. Але я ніколи їй про це не скажу.

Я вдивляюсь у гарячу чорноту очей, у худорляве обличчя, з якого електрика стерла дрібні зморшки і зробила молодим, свіжим і принадним.

Перед моїм зором численною чергою проходять люди, приречені до смерті і підняті зі смертельного ложа цими вправними пальцями. І я голосно кричу:

— П'ю за вашу довгу путь, за те, щоб ви зустріли сорок восьмий, п'ятдесят восьмий, шістдесят восьмий, сімдесят восьмий...

Вона сміється, заперечливо хитаючи головою, а я схиляюсь і побожно цілую руку жінки і майстра життя...

У кімнаті всі веселі і втомлені. Дехто вже примостився в куточку і тихенько висвистує носом. Ми сідаємо на затишній канапі і горнємось одне до одного, як люди, що між ними є таємниця.

— Ви вірите? — питає вона.

— Не вірю.

Вона здригається.

— Але ж я не договорила, в що саме...

— У кров, звичайно, в те ваше таємниче видіння.

— Себто я його не бачила?

— Ви бачили, а те, що скоїлось потім, випадок, а не наслідок. Доречі, ви хотіли бути сьогодні жінкою без драми..

Вона дивиться на мене з ніжністю.

— Як ви нагадуєте мені того... першого, мій друже.

Через місяць я бачив, як вона умирала. Умирала тяжко, бо їй не давали умерти, старалися знешкодити страшну отруту, що її вона вжила.

Потворна дійсність деспотії, якій байдужі всі цінності, крім власної влади, поставила дилему: відповідай за безвідповідальних, або неси покарання..

З цих розумних рук здиратимуть нігті. В ці мрійні очі скерують світло кількох пекучих електролямп. Це тіло, що не зносить найменшого бруду, з дня на день гризтимуть паразити... Вибирай!

Але ще лишився третій шлях, який перетнути не може жодний деспот. І на цей шлях рішуче і твердо стали її ноги.

Мені хотілося припасти до безсилих пальців і ридати над життям, таким невдалим і таким корисним і потрібним.

Вона була невинна в своїй смерті, як невинним є птах, що в глупу ніч розбивається об скелю.

І звучав у мозкові урочистий вальс, і посміхався з кутка сфінкс — суворий і невблаганний.

П І С Н Я Н Е Н А В И С Т И

— Продай мені свій комуз*), дівчино...

— Але джалдош**) не вміє на ньому грати.

— То ти мене навчиш...

У Каріми зуби такі білі, як у собачати. Аж сяють! І шкіра смаглява, прогріта наскрізь сонцем, і брови, наче відміряні під лінійку..

— Скільки тобі років, дитино?

— Ха! Дитина! Я кізь (дівчина), я вже наречена.

— Але ж...

— Ну, чотиринадцять. Багато вже!

Пливе у повітрі легке павутиння. Осінь. Проте, вдень така спека, що навіть відомий ненависник води — кіт підходить до арика***), мочить лапку і облизує холодні краплі на ній.

*) Азійський музичний інструмент.

**) Приятель.

***) Струмок.

Сім'я Каріми офіційно живе в будинку, неофіційно в юрті, тут же, біля шляху.

Традиція — велика річ, і старий Чампанкул приймає в кімнаті тільки гостя не кіргіза.

Ох, ці чужинці! Як їм хочеться все пере-
краяти на власний смак. Вони досі ще сміють-
ся з халата... А спробуйте обійтись без нього
в передгір'ях Тянь-Шаня, де різкий вітер пе-
ремагає сонце, а про ніч нема чого й говори-
ти. Тоді одного халата навіть мало.

Взагалі, з будовою “нового світу” досить
мороки і неприємностей... Який з кіргіза, з а-
зійця колективіст, коли він у глибині душі і
дружину вважає власністю..

Ось, вигадали нове повноліття в сімнад-
цять років! Ха! Мати Чампанкула народила
його в неповних п'ятнадцять. І виріс він неа-
бняким парубком — кремезним, сильним, бу-
гая у свій час на бігу зупиняв.

— Ну, та нехай. Закон законом, а традиція
традицією. Любесенько просватав Чампанкул
свою старшу доньку, одержав калим — дві
тисячі п'ятсот карбованців. Тепер Мула повин-
чає молоду пару, а через три роки вона, як
би й нічого не було, з'явиться до сільського
совету і зареєструє свій шлюб.

— Джалдош не комуніст?

— Ні.

— Слово чести?

— Слово чести.

— То ж дай старому Чампанкулові руку і вважай його своїм другом.

Чампанкул щільніше зачиняє двері і підсаджується на кошму*).

— Слухай. Ми не любимо чужинців. Жадного зла ми їм не чинимо, але... Ти маєш свою батьківщину, я свою. Приїзди до нас, як гість, живи, працюй, допомагай нам тою високою культурою, якої в нас бракує. Але розпоряджатися нашими тілами й душами, о, ні, колись зірветься, і буде великий, великий тріск...

Старий заглибився думками у своє сокровенне, потім підвів на мене очі.

— Ти акин (співець), я також акин. Це у нас родове, з діда-прадіда. Я знаю дуже багато пісень і з "Манаса"**) і інших. Я сам складаю пісні. Отже, ти мене зрозумієш і.. не продаси.

Советська влада... Боже мій! Коли б ми знали, що це такє. Запевняю, Середня Азія не склала б зброї до останнього подиху останнього вояка.

Чампанкул раптом ударив у долоні. Одразу ж скрипнули двері — і знайома вже чотирнадцятилітня наречена стала перед батьком.

*) Повість.

**) Кіргізька епопея.

— Заспівай джалдошеві — сказав він по кіргізьки, — ту пісню. Розумієш? — Це ми склали з нею разом, — пояснив він — пісню ненависти...

Під речитатив комуза, тихенько, щоб не чути було на дворі, почала дівчина співати. То був віршований марш з ідеєю відомої “Варшав’янки”, тільки суто - національний. У перекладі він звучав так:

“Відколи стоїть земля, ніхто не перетинав нам дороги у наших степах. Ми вільно рухались разом із своїми отарами, щоб вони міцніли на зелених пасовиськах, приносили радість і багатство господарям. Ми були горді й сміливі, як беркути, не знали горя, бо не знали ярма. Тепер нас посадили в клітку-колгосп, а в клітці-колгоспі туга огортає серця, гнуться плечі, і очі починають сльозитись... О мій народ! Хто повісив на твою спину торбу старця? Хто відібрав твою худобу? Хто плюнув у святе обличчя Пророка? Ми тепер робимо все навиворіт... Коли хочеться плакати, сміємось. Коли втома хилить тіло додолу, танцюємо. Коли злість стоїть у горлянці, кричимо “славу”.

З кожним днем щораз менше стає орлів. Найкращим постинали голови, або ж повезли в чужу країну на копальні й на канали. Ба-

гато перетворилось на ішаків і возять на своєму хребті глузливих господарів.

Але прийде час, прилетить орел із-за гір, покличе всіх до бою. І тоді буде багато крові і багато радості...”

Дівчина співала, а старий Чампанкул похвально хитав головою.

— Вона недавно була в Китаї, --- прошепотів він, і батьківські очі блиснули гордістю.

— Невже?

— Так. Тут же близько, сто п'ятдесят кілометрів, а ми знаємо такі стежки, де не ступала нога чужинця.

— Ну?

— Там багато наших. Утікли. Ждуть часу. І він прийде, джалдош, він прийде!

— Коли?

— Я знаю? Може, рік, може, два, а може, й більше. Але Середня Азія — шар сухої іглиці. Кинь жарину — спалахне полум'я.

Каріма світила сніжними зубами, гостро й визивно дивилась кудись крізь стіну, і мимоволі спливала думка:

Так, це вже не дитина. Це --- орленя, що полетить сміливо й високо, поруч із старшими орлами. І в найтяжчий, у смертельний свій час не випустить з уст розпачливого зойку, а заспіває пісню ненависти.

Ч І Л І М

— Привіт твоєму дому, Чілім! Дозволь зігрітись біля твого вогню...

— О, джакші джалдош!*) Сідай, будь ласка, відпочинь. Чілім радо тебе приймає...

Тільки і всього. Жадного запитання про твоє ім'я, фах, наміри, бо Пророк попри все заповідав гостинність.

Бідна юрта застелена кошлатою повстю, тліє негасиме багаття, і дим шукає собі виходу крізь щілини. У кутку марджа**) годую груддю немовлятку.

— Як же ти живеш, Чілім?

— О-о! — крутить головою господар. — Краще живу, розумієш, краще, а було погано.

— Коли?

— Вчора...

— То так швидко піднісся твій добробут?

Чілім сміється, азійська мудрість не лю-

*) Добрий приятель.

**) Жінка.

бить прямих відповідей.

— А завтра ти будеш ще більш задоволений?

— Ну, звичайно, бо сьогоднішній день щасливо мине...

Дивно, коли Чілім встиг заколоти ягня. Ось, уже він сидить поруч, біля вогню, і старанно знімає шкіру.

— Будьте певні, що це для вас, бо знов же Пророк заповідав нагодувати гостя. І не кажіть “нащо”?, не відмовляйтеся, а то господар образиться, стане скупий на слова, не плескатиме привітно вас по плечі. Закон єсть закон.

Імо разом з усією родиною смажене ніж. не ягняче м'ясо, запиваємо бузою й мовчимо. Але буза і далі “степове пиво”-кумис розв'язують язика. Чілім уже почуває більш довіря до мене й шепоче:

— Ти не повіриш, як я колись жив. Був у мене гурт овець з п'ятисот голів, було п'ятдесят корів, тридцять кобил, п'ять верблюдів...

Чілім напівзаплющив очі, похитується, сидячи, і мріє:

— Треба, щоб заговорив народ... Політика?

— Не хочу! Хочу життя! Ну, що ж, були киргизи кочовиками, зате вільними. І трудилися. Як робиш, так маеш. У нас ніколи не буває неврожаю. Розумієш? Ніколи. Наші степи промережані численними річками, дошу непотріб-

но. Хай не йде зовсім, а хліб буде. І трава буде. А де трава, там худоба, де худоба, там багатство.

— Чого тобі не вистачає, Чілім, колгоспний вартовий Чілім?

Розумні очі ховаються за повіки, і Чілім відповідає притчею:

— Зростало деревце на волі і було міцне й повне буяння. Але пересадили його в розкішну вазу, добре доглядали, зрошували і... одного разу знайшли засохлим... Тому, хто літає, важко навчитись бігати...

— Правду кажуть, Чілім, що ти в кошарі спіймав і задушив барса?

— Коли кажуть, значить правда. Тільки не сам, а вдвох із сином.

— І тебе нагородили?

Дали сто карбованців за пильну охорону колгоспного майна...

— Значить, добре.

— Звичайно. Бо барс покусав мені руку і коли б не дали, лікування коштувало б мені не чотириста, а п'ятсот карбованців...

— Чілім, джакші джалдош Чілім, ти невдячний. Адже советська влада зробила твій народ рівноправним серед інших народів. Кіргізькі сини і доньки вчаться у вищих школах, навчають фаху. Чого тобі ще треба?

Чілім знову спускає повіки.

— Простору! — палко шепоче він. — Мені треба простору, а не кошари. Мені треба волі руху й думок, не колгоспної, а своєї, власної землі і худоби.

Стає лячно Чілімової відвертості. Правда, навкруги степ, але ж і він може мати вуха...

Час поспішати далі. Привіт твоєму дому, Чілім!

О С Т А Н Н І Й В Е Л И К Д Е Н Ї

Під лісом, на краю села, скособочена і древня, стояла хата. Багато років пропливло над нею, і кожен приносив якусь, бодай непомітну, руйнацію. То вітром розкуйовдить стріху, то увігне дошку на стелі, то рукою проходжого витягне з тину кілок — одвічну протисобачу зброю. Але незмінною була власниця древньої хати, баба Христя. Маленька, з лицем, наче печене яблуко, з карими мудрим очима, вона немов би законсервувалася для вічності, і отакою прийде на Страшний суд Божий — скласти звіт за своє довге, тихе життя. Але баб'ю Христю минає смерть, просто зневажає цю, давно вже вистиглу, жертву. Лягали в домовину чоловіки, як дуби, дівчата, діти, а баба ходить по землі босими ногами, товчеться на своєму городі, годує козу-кормительку, а ввечорі довго молиться Богу:

— Дай, Господи милосердний, спасіння людям, наверни їх до добра, пошли захист у час чорний...

Баба вміла ворожити. Не вгадує вона майбутнього чи минулого, не дме на воду, не кла-

де землі з-під закаблука на хворе місце... Тільки прочитає молитву та діткнеться рукою обличчя, і зникає біль голови, шлунку, зубів, — наче бабині пальці витягають його з коренем.

Про Христине ворожіння хтось доніс у місто. Приїздили до неї два начальники, питали строго:

— Ти ворожиш?

— Ні, паночку.

— Панів тепер нема, бабо, советська влада скасувала. Чула про советську владу?

— Чула, паночку, чула, тільки нічого не розумію.

— А ворожити розумієш?

— Не ворожу я, лише молюся. Бог помагає, не я.

Приїжджі прочитали бабі лекцію про те, що релігія є опіум для народу, і заборонили лікувати людей. Для того, мовляв, є медицина, і нема чого сунути носа, куди не слід.

Баба Христя дала розписку, що не прийматиме в себе хворих, замість прізвища, як неписьменна, поставила хрестик. Що ж до опіюму, то довго плювала за поріг і кропила святою водою стіни, виганяючи з хати гріх слово. Весний... О Господи, як можна таке говорити? І не покрутило їх, не зігнуло?

Тієї весни був ранній Великдень. Лише дерева почали розбрунькуватись, а вже нас-

піла велика п'ятниця. Баба Христя принесла з комори старанно сховані п'ять фунтів білого борошна і фунт цукру, з під ліжка дістала десяток яєць, що їх знесла одна-єдина бабина курка, і почала місити тісто.

Слаба, немічна баба, тяжко їй далеко ходити, але двічі на рік, на Різдво і Великдень, неодмінно сунеться з ціпком до церкви. Так Бог наказав. Хоч церква в сусідньому великому селі, за п'ять верстов од бабиної хати, але що зробиш? П'ять верстов — три години ходи для баби, тому виходила ще завидна, десь о восьмій, щоб устигнути на початок Утрени.

І тепер загорнула в чисту хустину паску, три крашанки, кусник сала, подарований добрим людьми, і, перехрестившись, вийшла з хати.

Біля колодязя привіталася з бабою тітка Іваниха:

— А куди це ви, бабусю, чи не до церкви?

— Так, дочко, паску несучи святити, несвяченим не можна розговлятися.

— А ви чули, що позавчора церкву зачинили?

Як?

— Зачинили зовсім, і печаткою припечатали. Не дали навіть Страстей Господніх відправити. А отця Григорія арештували.

Баба Христя закліпала очима, а потім рі-

шуче відповіла:

— Не вірю. Це тобі, дочко, злі люди наговорили, як мені ті двоє, з міста, мовляв, нема Бога. Зачинити церкву? Ні, ні, я стрічаю со-ту весну, а такого не чула зроду-віку. Піду вже я, прощай!

І посунула повільно, як комаха, попихаючись ціпком, шепчучи незабутні молитви.

Прийшла коло одинадцятої, сіла на церковних сходах, чекала. Чому ж не збирається народ? Уже півень сповістив про дванадцятку. Уже почала жевріти на сході зоря. Уже озвались ранкові птахи. Зачинили церкву?..

По бабиному обличчі скотилися дві сльози, упали на білу хустку з несвяченою паскою, розпливлися кружальцями.

І з тих кружалець блиснуло на бабу Христю сяйво неземних очей, зігріло, переповнило душу радістю.

— Христос Воскрес! — прошепотіла баба, і то були її останні слова на цій грішній землі.

Л Ю Д И Н А

Якщо ти хочеш знати правду про людину, ніколи не розпитуй її, земляче. Візьми приклад з мудрого звичаю азійців, отих напівдикунів у гостроверхих лисячих шапках, людей які досі не знають, що означає слово “цивілізація”.

Вони мовчазні, власне, вони чекають, коли вистигне в тобі потреба говорити. А тоді слухають. І слухають так, що ти чуєш шелест своєї крові і рух комахи, заблуканої серед трав.

Напівдикуні... Але коли ти зайдеш до бідної юрти, і господар побачить утому на твоєму обличчі і голодний блиск у твоїх очах, він не питає — чи є у тебе гроші, щоб оплатити їжу. Він не питає — хто ти, аж доки не скажеш сам.

Горлорізи... Але коли ти їм крикнеш: захистіть мене! — вони клацнуть зубами назустріч твоєму ворогові, приймуть бій і впадуть у бою, навіть не довідавшись, кого вони боронили.

Неписьменні... Але в їхній пам'яті зберігаються тисячі рядків про мужність і героїство, про честь і пошану, про ніжність і кохання.

... Пекло вогнем полудневе сонце. І той камінь, на який спиралася моя важка голова, певне, був найгарячіший. І та кров, що знайшла собі несподіваний вихід з мого тіла, за хвилину робилася темною і сухою.

Байдуже. До всього байдуже тоді, коли близько в вічі зазирає смерть.

І раптом дві смугляві руки просуваються мені під спину, і вже я гойдаюсь, як немовля, відчуваючи фізичний біль і здивування.

— Сестро моя! — шепчу я, — покинь! Цей тягар не для тебе.

На допомогу мові стає рука.

— покинь мене тут. Лиши. Не треба!

Але смугляве обличчя, що стало блідим від напруги, заперечливо похитується:

— Ні!

— Тікай, Бога ради! Ти чуєш дзижчання ставелих джмелів? Ти бачиш, як кружляють над горами бомбоносні літаки? Бережи себе!

— Ні!

Так, по коротких відпочинках, понад кілометр шляху, несла дівчина-дикунка невідомого і нікому непотрібного чужинця-вояка...

Ти розумієш це? Ах, я шкоую, що, пев-

не, ніколи її не побачу. Шкодную, що не зможу поклонитися їй до землі.

Я згадував те дівча, коли в німецькому бомбосховищі мені казали: нур фюр дойче! — і я стояв за дверима — гордий і злий, як демон, бажаючи, щоб усі бомби потрапили в льох.

Я згадував ті слабкі дівочі руки, коли сильні руки мого земляка пхали мене в авто, щоб одвезти на знищення.

Людина.. Одвічний біль за нею, одвічне шукання її з ліхтарем удень, і, зрештою, — самота.

Ми лише вміємо говорити про гарні речі. Як солов'ї, захоплюємось звуком свого голосу й нічого більш не чуємо і не бачимо.

А справа в іншому: в л ю д я н о с т і !

О М А Н А

I.

Комендант поправно-трудового табору товариш Звягін цього ранку прокинувся в дуже доброму настрої. За вікном лютувала хуртовина. Вічно похмуре таєжне небо, здавалося, зовсім припало до землі, обсипаючи її колючим вітром і сніжним порохом, шалено брязкаючи зледенілим брудом по стінах і дахах будівель. Жахлива тайга підчас хуртовини. Але в спальні Звягіна не менше 12-ти градусів тепла. Доділка вимита аж до блиску. Хатні меблі дібрані зі смаком, усі нові, бо хіба ж бракує в тайзі лісу і добрих деревних майстрів у таборі?

Погляд коменданта спиняється на чомусь блискучому коло нічної шафки. Він ліниво спускає руку й підіймає свій дарунок — перстень, не справжнього золота, лише позолочений, із штучним смарагдовим камінцем. Звягін підкидає тендітний обручик на долоні і посміхається. Бач, загубила, що то значить — недосвідчена, непрактична дівчина. Треба віддати...

Солодкий струм перебігає комендантовим тілом. Вона, ця 17-ти літня Дора, була тут усю ніч, і пішла перед світанком, як належить кож-

ній комендантовій фаворитці. Він ще відчуває тепло і дивні квітані пахощі її грудей. Проте, такі вони всі, поки нові в таборі, не виснажаться, не загрубіють, а потім... Звягіну навіть шкода цієї дівчини. Він би радо лишив її при собі, як служницю, чи що, але це не дозволяється законом. В'язень є в'язень. А проти таємних відвідувань комендантської спальні ніхто нічого не скаже. Мусить людина якось улаштуватися, коли партія послала її аж до чорта в зуби — керувати виховним процесом покараних.

Ні, Звягін не нарікає на тайгу. Свого часу він був начальником обласного управління НКВД, та, по суті, там гірше. Мотайся на різні засідання, звітуй перед центром, відповідай за кожну помилку. Тут інакше. Тут Звягін повновладний господар над життям і смертю людей. Власне, над життям, бо смерть... Хтож би то перевіряв, де подівся десяток-другий в'язнів? Чи вони замерзли в лісі, чи їх забили доглядачі — яка рэзниця? У таборі на це уваги не звертають. Словом, жити можна. Смачна страва, добрі напої, всебічна обслуга — офіційна й приватна — все це до розпорядження товариша коменданта.

Звягін натиснув електричного гудзика, і зразу ж, як з-під землі, став у кімнаті розтороп.

ний “блатнячок” Юрко-камердинер і гінець начальника табору.

— Юрко, піди до канцелярії, скажи, хай дадуть учорашню вечірню пошту. Мені сьогодні нездужається...

Юрко збігав “на одній нозі” й приніс пачку газет і листів.

— Накажете подати каву, чи чай з коньяком?

— Давай чай.

Звягін заглибився в читання воєнних інформаций... Так, Харків накрився. Бої переносяться в район Лозової. Здорово пруть, сучі сини, німці. Проте, до нас не допруть...

Звягін відклав набір газету й розпечатав секретний службовий пакет. Після перших слів, які прочитав комендант, його банькуваті очі широко розкрилися, а на байдужому до всього обличчі блимнуло здивування. Що? На папері чорним на білому стояло:

“Наказуємо вам негайно звільнити бувших служителів релігійного культу — священиків, дияконів і інших. Рішенням Партії й Уряду вони набувають усіх прав громадянства і повертаються до виконання релігійних служб. Звільнених забезпечте відповідним одягом, грошима й документами і направте в розпорядження Новагородського єпископа.”

Чорт зна, що таке! На протязі довголітньої

праці в НКВД Звягіну доводилось особливо гостро розправлятися з цим ворожим елементом, якого ніколи ніхто не брав під опіку, а тепер...

Перед Звягіним навіть захолов чай, так довго міркував він над цим "фокусом". Раптом зморшки на лобі коменданта розійшлися, і він задоволено потер руки. Розумію. — подумав він. — уже розумію. Сьогодні Харків, завтра Лозова, через тиждень Москва. А битись треба, а битись, очевидно, не дуже хочать... Ні, такі молодці партія й уряд!

Звягін знову натиснув гудзика, і знову блискавично й безшумно з'явився Юрко.

— Скажи Холопцеву, хай негайно принесе мені списки духовних в'язнів.

— Яких? — не зрозумів Юрко.

— Ну, тих, патлатих, знаєш? Попів, манахів і іншої сволочі...

Незабаром до коменданта, з грубим зошитом у руці, біг діловод персонального обліку в'язнів.

— Приніс?

— Приніс. Тільки у нас такого елемента майже нема.

— Як нема? А де ж він подівся?

Холопцев розгорнув зошит під рубрикою "Релігійники".

— Ось... Успенський, піп, помер від сухот. Левада, дякон, загинув підчас рубки лісу. Ку-

з'явнич, ієроманах, помер від виснаження. Коробко, дяк, покараний за ворожу агітацію. Селезенко, диякон, утопився. Гардін, піп, помер від...

— Чорт забери! — розсердився комендант.
— То всі повмирили, чи що?

— Не всі. Є один старий піп, Хмель на прізвище...

— Де він зараз?

— Працює в лісі.

— Негайно виряди когось, накажи від мого імени, щоб відпустили. І хай явиться до мене.

Холопцев здивовано моргав очима.

— Незрозуміло тобі? Так наказує партія. Я ще не знаю, чи не доведеться мені відповідати за те барахло, що загинуло.

Настрій у коменданта трохи підупав. Ну, скажи, взяли і повмирили. А декого просто — шльопнули. Хто ж знав, що партії забагнеться повертати права цим нікчемам? Хіба спішно наwerbувати духовних з карних злочинців? Вони погодяться. Ні, це ризиковно. Треба ж пам'ятати різні молитви, а блатняки до молитов не дуже здібні, ось, до лайки...

За вікнами все ще шаліла хуртовина. Гуло в комині, тремтіли на залізних гаках віконниці. Звягін швидко одягся, підняв комір шинелі і вийшов на величезний таборовий двір.

ІІ.

Його — жалюгідну людину з висхлим обличчям, в напівзотлілому одязі, несподівано викликали до коменданта табору. Він ішов і хитався од вітру — спокійний і тихий, лише звичаєний до негайного послуху, і навіть не замислювався, для чого його викликають. Хіба не однаково? Доброго він не жде. Це або перевід на іншу виробничу дільницю, або ж карцер за невиконання норми... Ех, смерть, наскільки вона спізнилась! Лежати б у повному спокої, хоч і тут, серед непривітної болотяної тайги, і чекати трубного гласу ангельського, коли покличе Господь до свого страшного суду праведних і неправедних... Ні, смерть не чула його молінь, не хотіла визволити. Надто міцну підвалину життєву має козацький рід Хмеля. Тато жив 88 років, дід 93, а йому лише 60. Правда, не порівняти їхній шлях із сучасним. Вони не голодували, не трудилися надсилу, їх не мучили, а на його тілі мабуть не знайдеш місця, до якого б не “прикладався” нагай, або дрюк, або чобіт. Міцно тримаються Хмелеві кістки. Кволий, сухий, але здоровий. Що ж, Божа воля!

Комендант сидів за столом, у м'якому фотелі, і приймав господарські рапорти від своїх

підлеглих. В'язень мимоволі зауважив, що на комендантовому, уже не молодому, обличчі очі палали вогнем, і усмішка не обіцяла нічого радісного тому, до кого було її звернено. Проте, викликаний байдуже стояв коло дверей і чекав своєї черги. Ось, усі повиходили, комендант підвів голову, кашлянув і спитав:

— Хмель?

— Так.

— Ім'я?

— Олексій.

— Священик?

— Священик.

Після цього в'язень сподівався лайки, обов'язково "в Бога", навіть зціпив зуби, щоб легше було переносити. Але комендант раптом ввічливо сказав:

— Дістаєте волю.

— Куди? — не зрозумів в'язень.

— На всі чотири. Рідню маєте?

— Мав... на Україні.

— Туди не можна, там німці. Зараз одержите документи, гроші, одяг, підете до лазні і відпочинете. А завтра вас автом одвезуть на станцію. Беріть квитка в Новосибірськ, а там явитесь до єпископа.

— До... єпископа?

— Авже ж. Чи ви, отче, з неба звалились? До єпископа, щоб поки десь вас улаштував. Хі.

ба не зрозуміло?

В'язень не розумів. А проте, не мав відваги продовжувати розмову, вклонився і пішов до загальної канцелярії одержувати документи.

Далі почалася казка з “Тисячі і одної ночі”. В'язневі Хмелю видали новенький паспорт, де було написано, що він, Олексій Хмель, за фахом священник, має право мешкати в усіх областях і містах СРСР, до столиці включно. Після цього він дістав дві тисячі карбованців. Слідом, у цейхаузі, вручили йому новий комплект білизни, одягу і взуття, ще й добру валізу на додаток. А в канцелярії попередили, щоб після лані не йшов до бараку, тільки в “комендантську”, в кімнату для подорожніх.

Отець Олексій не повірив своїм очам, коли глянув у дзеркало. Звідти дивилась хоч дуже худа, але цілком пристойна сива людина, в новому цивільному вбранні, в чистій сорочці з краваткою. Бувший в'язень приміряв ще тепле пальто й чорну баранячу шапку, і вперше за довгі роки радісно посміхнувся.

— Ху, ти, який пан!

Хоч начальство й наказало не вертатись у барак, та отець Олексій не втерпів. “Якщо звільняють, не битимуть за це, а попроситися з друзями треба.”

Барак аж загув, коли побачив старого.

— Диви! Це що таке? Ах, комар би тебе уб-
рикнув, дідусю!

Отець Олексій посміхався і шепотів:

— Не кричіть, друзі, помітять — виставлять
мене звідси. Завтра маю їхати...

Тоді в'язні щільним кільцем оточили Хме-
ля. Кожному хотілося привітати цього мучени-
ка з "воскресінням", сказати щось ласкаве на
дорогу, попросити... Чи заздрили в'язні? Так,
не заздрити вони не могли, але то була м'яка,
беззлобна заздрість, бо кожен знав, що дове-
лося пережити Хмелеві в болотяній сибірській
тайзі. Всі зібрані в цьому бараці дивувалися
надзвичайному терпінню дідуся, як, звичайно,
його тут називали, любили за слова втіхи і лас-
ки до знедолених братів. Цілому таборові була
відома одна історія. Молодий новоприбулий в'я-
зень, карний злочинець, одібрав у дідуся гро-
ші, які той беріг на чорний день. Дідусь нікому
не поскаржився, хоч йому й радили це зробити.
Але чутка про крадіж дійшла до начальства.
Злочинця посадили в канцер. Тоді Хмель офі-
ційно заявив, що грошей у нього ніколи не бу-
ло, а він навмисне пустив ту чутку, бо не лю-
бив новопрібулого... Злочинця випустили, а
замкнули "наклепника" Хмеля, та ще й набили
перед тим. Одсидівши кілька днів, дідусь по-
вернувся до свого бараку. І ось, той страшний
розбишака підійшов до дідуся, прилюдно по-

цілував йому руку, повернув гроші і сказав:

— Для мене не існує нічого святого. Плюю на всіх і на кожного. Але коли хтось насмілиться образити цю людину, хай не гнівається...

Звичайно, слова-словами. Ніхто не надав їм особливої ваги, згадали лише тоді, коли наглядач — жорстокий, звіроподібний товариш Сафонов почав “допомагати” дрючком дідусеві виконувати норму... За кілька хвилин товариш Сафонов лежав з розваленим каменюкою черепом, а ввечері розстріляли того непоправного злочинця.

Ні, дідусеві всі бажали добра. Хтось склав список адрес рідних, бо, може, трапиться Хмелеві бути в тих краях, ну і — “розкажіть про нас, а що — самі знаєте...”

Так, він обов’язково розкаже, а список нехай швидше зашиють йому до коміра. Хоч і вільний, а хто зна, може, ще обмацають...

Наостанку поклонився всім до землі, поблагословив широким священничим хрестом і залишив довгорічне своє житло.

III

От, і гомінка станція, от, і потяг. Яюсь дивно сидіти серед людей з паспортами і з правами... У вагоні тепло, за вікном білий, легкий, напівпрозорий туман. Іноді трапляє-

ться селище, іноді визирнуть заводські димарі з рівним попелястим струменем угору. Тепер тут усюди виробляють воєнну продукцію. Обладнання, яке вдалося вихопити перед окупацією України, завезли в найглухіші кутки, аби-як пристосували, і вже гарячково задовольняють ненажерливі потреби війни. Проте, війна далеко, і прокляття її не відчувається. На станціях, як і раніше, іде жвава торгівля. Продають — пиріжки, молоко, смажене м'ясо. Отець Олексій їсть потроху, боїться зашкодити собі після вічної голодівки. Знову прийшла охота жити. А чому ж ні? Як там Марися-донька, як онуки? Зять працював бухгалтером. Посада не політична, певне, не чіпали. А син Юрко? Його, бідного, кілька разів виганяли за батька з роботи. Золотий педагог, діти, було, не нахваляться... Звичайно, він десь на фронті. Старенька лежить у могилі. Засумувала ще тоді, як розорили їхнє гніздо, а після заслання чоловіка вже довго не жила. На грудях отця Олексія, зашитий у ганчірочку, її останній лист. Отець Олексій знає його напам'ять:

“Прости мені, мій дорогий, може, образила колись, не догодила. Жити мені кілька днів, ледве маю сили писати. Коли одержиш цього листа, помолись за мою душу, а я тебе

зустріну біля Божого престолу. Твоя Катерина”.

Невдовзі після цього отець Олексій достав повідомлення від доньки, що мати померла. Слідом був лист від сина, і ось, уже два роки ніхто не подає вістки. Живі, чи ні? Боже, не поїхав би, а пішки б пішов отець Олексій у рідну країну, в ті села, де він знав кожен горбочок, але не вільно, там німці. Тепер він їде до єпископа Новосибірського Симона. Дивні, дивні діла! Уже в поїзді, з розмов подорожніх, довідався отець Олексій, що дозволено відкрити церкви, що в військових частинах є священники, які правлять походні служби Божі. сповідають і причащають перед смертю солдатів. Є й митрополії і єпархії, у Новосибірську дуже впливовий єпископ, його навіть на засідання міської ради запрошують.. “Хвала Богу, — молиться отець Олексій, — просвітив душі заблудші і отринув диявола”.

Звичайно, в дорозі розмовляли більше про війну. На Україні жах. Німці захопили мільйони полонених, і поведуться з ними, як з худобою. Ті, що втекли, палають ненавистю. обіцяють дістатись аж у Берлін і перевернути його догори ногами. Німці — чорти в людському образі...

Отець Олексій вірить. Що ж, одвічні вороги. Був і він священником на фронті в першу

світову, бачив на власні очі люто замордованих розвідників з його полка.

Настрій у людей неспокійний. Багато мають родичів у прифронтовій смузі, нема такої родини, де б не було вояків.

Переважно їдуть літні жінки. Поруч них трапляються військові, але ці мовчазні, неохоче відповідають на запитання. Жінки ж то рохкотять безупину:

— В крамницях порожньо. Убрання знову роблять з мішків, як у вісімнадцятому. Не вистачає солі.

— Що діється на фронті — невідомо. Радіо пересилає марші і закінчує словами: “Після тяжких боїв наші відійшли...” А куди? Про це знає тільки начальство.

— Я чула (одна одній в ухо), німці могли вступити в Москву, та їхній командувач перелякався, каже: “в Москві багато добра, армія кинеться грабувати, а про війну забуде...” І не пустив, погнав військо на Волгу.

— А де ж наш уряд?

— Уряд? (Пошепки). Він мабуть і сам не знає, де... Був у Оренбурзі, а тепер — шукай вітра! Адреси не лишив...

Військові роблять вигляд, що не слухають бабських розмов. Хай плещуть язиками. Отець Олексій відчуває нову політику. Ніхто не лається “в Бога”, провідників і контроле-

рів майже не цікавлять залізничні квитки. Ще й не показав, мацаєш у кишені, щоб дістати, а контролер махнув рукою і пішов геть. Взагалі, нема звичайного галасу і непорозумінь у вагоні.

Жінки вже про все переговорили між собою. дійшла черга й до питань отцю Олексію.

— А ви, діду, куди мандруете?

Отець Олексій міг би ухилитися від прямої відповіді, та схотілось перевірити нову політику на собі. Що буде?

— В Новосибірськ, до єпископа, — відповів він, — священик я, тьотю...

І тут отець Олексій здивувався знову. До війни, почувши такі слова, від нього б одскочили, як од прокаженого, а тепер усі навперей почали частувати коржами, яйцями, моголоком.

— Мабуть на засланні були, отче?

— Так...

— Ну, тепер ваші муки скінчилися, усе буде гаразд. Спробуйте мого печива, ми, дякувати Богу, ще не голодуємо.

— Казали, в наше село також приїде священик. Чи не ви, бува? Ой, як би ми зраділи!

Військовий, що сидів напроти, дістав ци гарницю і запропонував:

— Куріть, отче. Одвикли? Але це дуже добрі цигарки, з військових резервів...

І щоб прихилити до себе отця Олексія, додав:

— Священики потрібні скрізь. Схочете до війська, матимете права рівні з офіцерськими.

Отцю Олексію здається, що він розмовляє вві сні. Ні, це не сон. Вагон злегка гойдається, гойдаються привітні супутники — живі люди, десь за сотнями кілометрів страшна, вогка, мертва тайга.

Непомітно лине час. Уже запалили свіло, і добра половина сусідів висвистує носом, хропе, як колись учні в спальні семінарії Військовий підіймає другу полицю і запрошує:

— Лягайте, отче. На ранок будете в Новосибірську, треба вам відпочити перед висідкою.

І допомагає злізти старому, і підкладає йому під голову м'яку шкіряну походну торбинку.

— Отче наш... — вдячно шепоче отець Олексій, — хай святиться ім'я Твоє, хай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі...

У пам'яті отця Олексія ще й досі живе сувора постать єпархіяльного владика Антонія. Двічі відвідував владика село, де мав приход отець Олексій, і двічі не щастило прийняти, як слід, високого гостя. Перший раз хтось витягнув пару дошок на мосту через річку, і довелося Антонію, лишивши свій фаєтон, іти з чверть кілометра до села. Владика гнівався, говорив, що село отця Олексія розбишацьке, що він мало повчає народ, і тому ось така вихватка. А вдруге зіпсував справу дячок. Випив "для відваги" кілька чарок, а владика й помітив.

— Це що, — питає, — з радости від мого приїзду? А-ну, геть звідси "со духом твоїм..."

І знов до отця Олексія:

— Добрий ти пастир, отче, коли власні козли при тобі ж у город скачуть...

Розсердився й обідати не схотів, поїхав далі.

Тому отець Олексій у передпокої Новосибірського владика відчув себе колишнім сільським священиком і мало не дрижав. А обійшлося по-доброму, навіть більш, ніж по-доброму. Владика Симон мав заледве 50 років.

Був він дуже уважний і привітний, спитав, чи всі кісточки привіз отець Олексій із заслання...

— Ну, що ж, — сказав, — було та й минуло, не варт згадувати. А куди ж ви хочете, отче?

— До вашого розпорядження, владико...

— Гм... До мого розпорядження... Смерти не боїтесь?

— Ні.

— От і добре. Тепер мало таких, що не бояться смерті. Очевидно, благословлю я вас на військового пастиря...

— Ваша воля.

— Поживете тут місяць півтора, вікживитеся, а тоді — з Богом.

Примістив владика отця Олексія в єпископському домі, дав йому затишну, з окремим ходом, кімнатку, розказав, де має він харчуватись. І став отець Олексій жити й спостерігати життя. Спостереження, проте, були обмежені. Нікуди не тягнуло старого, крім як до церкви та до читальні, щоб довідатись про фронтів новини. Владика отець Олексій бачив рідко. Був запрошений до нього на обід з нагоди роковин хіротонії, брав участь у архиерейській службі Божій на Різдво — оце й усе. Дивувала отця Олексія велика кількість відвідувачів у єпископа. Вікно старого вихо-

дило якраз на південь, і з південного боку — вхід до єпископської канцелярії. Тож щодня бачив отець Олексій цивільних і військових, що заходили до владики і довго в нього ситіли. Дивні діла! А проте, нова політика, покликати церкву до корисної народної праці, вернули Бога людям. Слава Тобі, що показав нам світло!

Зазнайомився отець Олексій і з деякими священиками. Більшість була на засланні тепер мають приходи, служать.

— Ну, як же люди? — цікавився отець Олексій.

— Добре ставляться, отче, цілком добре. Наче нічого й не мінялось...

— А молодь?

— Теж привчається до церкви. Спочатку косилась, бо Маркс не велів. А Сталін звелів, і Маркс не вдержався, упав німець...

— І сільрада ходить?

— І сільрада ходить.

— А секретар партії?

— Ні. Ви. — каже, — отче на мене не сердтесь, я вас поважаю, як повноправного громадянина, якого навіть можна обрати до верховної ради, але не випадає мені молитись, засміють мене.. Хто, скажуть, безбожницький гурток організував? — Я. Хто церкву на крамницю обернув? — Я. Хто священичі ризи те-

атру подарував? — Я. А тепер — нате і мій глек на капусту?

— Діла! — сказав отець Олексій роздумливо.

— Але на цьому не кінчилось, — продовжував співрозмовник. — Приносять до мене недавно христити дитину. Чия? — питаю кумів. — Та... отче, нікому не кажіть, і в книгу не записуйте, просив наш секретар...

— А, може, він хоче якесь там модне революційне ім'я?

— Ні, Михайла хоче. Я, казав, Михайло, хай і син ним буде, тільки не таким дурнем...

Швидко минав відпочинок отця Олексія, але приносив неабиякі наслідки. Кістяк обтягнуло м'ясом, з'явилася колишня сила в руках. Тепер отець Олексій по своїй охоті, граючись, розчищає сніг навколо єпископського дому, а то візьме пилку й за пару годин упорається з добрим возом сосни. Не пізнали б отця Олексія в'язні, певне й норму б перевиконав...

Десь на кінець лютого прислали отцю Олексію з військового комісаріату проїздний документ і призначення до моторизованої частини. Напередодні від'їзду служили в міському соборі молебень на дорогу. Владика Симон подарував старому золотий наперсний хрест, ризи, і все, що потрібно для походної

Божої служби. Тоді обняв священника й сказав:

— Щастя Христос вам, отче, погрудіться для батьківщини, і вона цього не забуде. А лишитесь живі і схочете — приїздіть, краще місце в моїй єпархії буде до ваших послуг.

V

І почалося трудне воєнне життя. Хоч отечь Олексій був при штабі і користався деякими вигодами, та непозиційна війна змушувала й штаб часто міняти місце осідку. Отже, спокій вимірювався днями, а тривога часом. Пересування штабу, як і цілої частини, завжди відбувалося вночі, ледве ж розвиднювалося вже треба було шукати затишного кутка, маскуватись, пильно стежачи і за землею і за повітрям. Німецькі літаки нищпорили скрізь, як у себе дома, десь злід хмар вдивлялися в земну просторінь хижі очі ворога і не шкодували бомб навіть для окремих машин і підвод.

Моторизована частина мала особливе завдання і рухалась на схід, рівнолежно з наступаючими німецькими колонами. Побоювались окруження, і тому тримали пильний радієвий зв'язок з командуванням фронту, були готові

прийняти очайдушний „проривний” бій.

Отець Олексій здебільша відвідував частину разом з політруком Новицьким. Звичайно, Новицькому доручили “тримати на очі” священника, але в них з перших днів установилися добрі взаємини, а перед лицем смерті цей жвавий балакучий лейтенант навіть шукав у отця Олексія моральної підтримки.

— Не хотілося б ще вмирати, отче, рано ..

— І не вмрете.

— Невже? Вам так здається?

— Мені так здається. Я не бачу в вашому обличчі рис недовговічності...

Новицький яснів, починав жартувати.

— Власне, отче, тепер політрук ви, а не я, моя справа збоку...

— Ні. — відповідав отць Олексій, — я слуга Христа, вчу Його заповітів а в політику не втручаюсь.

Не дивно, що отця Олексія поважали і командири і бійці. Цю тиху стару людину в звичайному солдатському вбранні, з хрестом на грудях, ніхто не бачив боязкою, або невововою. Отець Олексій завжди був радий відмовитись од своїх пильг на користь іншого, слідкував, як батько, щоб не було комусь образи.

Щонеділі правив отць Олексій польову

службу Богу. Бійці стояли строєм, уважно слухали, але майже не христились. Що ж, двадцять п'ять років перерви — не жарг, і отець Олексій мовчить. Він знає, проте, що розкриваються душі людські, а це найголовніше. Скільки в вільний час ставили йому різних запитань! “Які головні засади християнства? Хто з високих церковних діячів особливо спричинився до розвитку культури? Чи на кожний випадок у житті може дати відповідь Євангелія?”

Балакали не лише на релігійні теми, але й на світські.

— Отче. — питає двадцятирічний юнак — от я по своїй силі можу працювати в колгоспі, на землі, але я шукаю легшої праці й стараюсь потрапити в контору... Це добре?

— Коли маєш розум для контори, нічого, можна взятись.

— А на землі хай працюють дурніші?

— Не дурніші, а процьовитіші, які твою працю люблять. Без любови наслідки будуть кепські.

— Дозвольте мені. — каже другий юнак. — Перед війною на нашому заводі була аварія. Моєму приятелю одрізало три пальці, і він тепер дома. Хто щасливіший — він, чи я?

— Звичайно, ти, Бо, може повернешся й з війни здоровим, а в того пальці ніколи не виростуть.

Траплялися серед бійців і шибай-голови, безвірники, що не визнавали “ні тучі, ні грому”. До таких отець Олексій ставився особливо уважно й терпляче, а нарешті казав їм:

— Мої дорогі, повірте старому так, як вірили ви своїм батькам. Коли б не Бог, я б двісті разів загинув, а то ось, бачите, ще й зараз дихаю.

І дивна річ: прості слова більше впливали, ніж галаслива пропаганда. Мине кілька днів, дивишся — вже безвірник тулиться до гурту, що оточує отця Олексія, і нема в задирикуватих очах колишньої іронії.

Десь у другому місяці фронтового життя моторизовану частину спіткало несподіване лихо. Німці мали звичку на всяк випадок “прочісувати” з літаків узлісся, і цього разу не помилились. Коли одгреміли вибухи, земля під зеленими соснами була вкрита гіллям, уламками машин і шматками людського тіла. Штаб отримав сумне повідомлення о 10 годині дня, зразу після катастрофи. Чотири чоловіки сіли в машину: сивий помішник начальника штабу, ще царський капітан, а тепер полковник Риндич, лікар Павлюхін, політрук

Новицький і отець Олексій. Їхали відкритою дорогою, вже не дбаючи про безпеку, поспішали. Їхали мовчки, бо не було охоти говорити. Ззаду, на певній відстані одна від одної, йшли три санітарні машини.

В лісі чекали наполохані, пригнічені нещастям люди. Командир поінформував:

— Двадцять поранених і вісімнадцять забитих...

Перше, лікар нашвидку зробив перев'язки й розпорядився відправити тяжко ранених до найближчої станції, а звідти в тиловий шпиталь. Над одним, літнім уже вояком, лікар затримався недовго. Страшна рана в шлунку не віщувала нічого доброго, але вояк був при свідомості, стогнав і просив його добити бо не в силі він терпіти такого болю. Пораненому дали заштрик, щоб знечулити його страждання, а командирам лікар сказав:

— Безнадійний. Нема рації везти.

Тоді отець Олексій став навколішки біля приреченого.

— Сину мій, чи маєш бажання висповідатись Богові?

— Так, отче. Приготуйте мене... в дорогу.

І тут, серед молодого сосняка, відбулося таїнство сповіді. Тихо розмовляли між собою

поранений і священник, а всі присутні старались уникати метушні й шуму, свідомі уро-чистої хвилини розставання з життям. Ось отець Олексій підвів смутні очі й перехристівав вояка.

— І аз, недостойний ієрей, владою мені даною від Бога, прошаю і розгрішаю...

Отець Олексій хотів ще запричастити вмираючого, але раптом той захропів, пружняво витягнувся й відкинув набік голову. Од-летіла людська душа в невідомий світ, лишилось байдуже до всього, знівечене тіло.

Піднесено відслужив отець Олексій літургію за спокій померлих. Далі, після обряду прощання, поклали їх в одну могилу і поставили зроблений з берези білий хрест.

На цих похоронах ніхто не виголосив промови, та й непотрібна вона була. В кожного плакало серце і над друзями, що відійшли, і над власним непевним і, очевидно, коротким життям. Кілька бійців попросили в отця Олексія хрестики на шию і зараз же їх одягли.

— Якось спокійніше, — казали вони, — наче маєш захист...

Так, війна не жартує. Змінилися люди змінилася навіть “невгнута” партійна лінія. Взагалі, партія стала тихше води, нижче трави. Тепер головними словами були “народ”.

“батьківщина”, “традиція”, тепер апелювали не до свідомості, а до почуття. Офіційної радіопропаганди ніхто не слухав. Набридло. Обставини склалися, як у тій казці: підеш праворуч — заб'ють, ліворуч — замучать, назад — повісять за зраду. Лишалося — прямо, через вогонь і дим, але з деякою надією пробитись. Тому згуртувалися комуністи і позапартійні, чиновники і робітники, вчорашні грізні розпорядники життя і нещасні засланці.

Коли поверталися до штабу, вже вечоріло. Стояла тиша і легкий приємний холод. Ось у долині, під лісом, показалося селище, де на короткий час зупинився штаб. Отень Олексій їхав удвох з Риндичем, бо лікар і Новицький супроводжали поранених.

— Може, отче, пройдемось? — спитав полковник. — У мене задерев'яніли ноги.

І двоє старих, відпустивши машину, не поспішаючи, пішли шляхом.

— А ми з вами, очевидно, земляки, — сказав Риндич. — Ви якої області?

— Полтавської.

— А я Харківської. Про село Дергачі чули? От... Там я народився, виріс, і вже двадцять років не був.

— Чому?

— Не рекомендувалось. Кожна коняка знає. Краще далі.

Полковник зробив павзу, потім глянув збоку на отця Олексія і довірливо продовжував:

— Шевцював я... в Богодухові. Спочатку пробував служити, та довго на місці не тримали. Довідаються, що царський капітан і — в спицу коліном. Ну, і захотілося спокою. Був у мене приятель, солдат-однополчанин, навчив, спасибі, шевській премудрості, позичив грошей на інструмент. Нічого, йшло добре, сплатиш податок, і ніхто до тебе не має претенсій. Думав так і дожити, але перешкодила війна.

— Ви певне, з воєнною освітою?

— Так. Скінчив академію генерального штабу. Був на особливому обліку. і першого ж дня війни дістав запрошення рятувати батьківщину.

— Наша батьківщина під німцем, — зідхнув отець Олексій.

— Ненадовго! — з переконанням відповів Риндич. — Німці відкотяться, але... кращого, ніж було, сподіватись не слід.

— Чому, полковнику? Адже все змінилось...

— Змінилось? Ех, отче, ви непоправний

ідеаліст. Побачите, що буде, коли міне тригого...

Полковник хруснув пальцями і спинився.

— Читав я колись казку, що змія навчилася співати по-солов'їному. І добре співала. Між іншим, раджу вам уникати відвертості з Новицьким. Його обов'язок — сповіщати про “настрої” в частині. Розумієте?

Отець Олексій цієї ночі довго не спав. У його голові не вкладалася зміна, як вимушений хід “про людське око”, хотілось вірити, що після війни вже не буде духового гніту, що люди врешті відчують волю, за якою тужили двадцять п'ять років. Ні, в отця Олексія дорога пряма. Все гірке позаду, він хоче лише перемоги над німецькою ордою, не пошкодує свого життя за цю перемогу. А образи йому особисто він простив.

VI

Те, чого побоювались, наспіло незабаром. І штаб і частина потрапили в широко закрене вороже кільце. Комунікації були відрізані, чекати рятунку нема звідки. А кільце, за відомостями розвідки, звужується, ось-ось намагають частину і передушать усіх, як мишей. Штаб майже не спав уночі, шукав ви-

ходу з тяжкого становища. Думки поділились. Половина була за те, щоб лишитись у німецькому тилу й партизанити, половина, на чолі з Риндичем, обстоювала дуже ризикований прорив.

— Легко сказати — партизанити, — посміхався старий полковник. — А хто ж нас нагодує? Це не сотня людей. А де візьмете бензину для десятка панцерників і кілька десятків машин? Чи, може, подаруємо німцям? Ні, друзі, тут уже або пан, або пропав. Я лишаюсь при своїй думці.

І ця думка взяла верх. Вирішили прориватись і йти на з'єднання з основною фронтовою силою.

Розвідка донесла, що найтоншим німецький обрuch є в селі Розволах. Але безпосередньо за цим селом починалося двохкілометрове болото, отже, не було думки про можливість прориву. Риндич казав:

— Бою все одно не оминати. Тільки шасливий випадок дозволив би нам вивести з окруження всі машини. Але що ж! Фронтове з'єднання завжди мусить бути приготоване на втрату третини, якщо не половини складу.

Німці безперечно знали про існування замкненої в кільце моторизованої советської частини. Недаремно вони так старанно "про-

чісували” з літаків кожен перелісок. Тому лишалось одне: швидким маршем ринути на схід, крізь лінію фронту, байдуже в якому місці, і... сподіватись на воєнне щастя.

Ледве почало розвиднюватись, з'єднання рушило в небезпечну дорогу. Годі було думати про обережність, бо машини страшенно гуркотіли, найменше за кілометр довкола розносячи дуну. Незабаром з'явився німецький “Штукас”, зробив круг і зник. Командир з'єднання, начальник і помішник начальника штабу, що їхали разом, перезирнулись.

— Ну, тепер дадуть нам життя! — сказав командир.

— Тільки не з повітря, а з суходолу, — зауважив Риндич. — Це їм дешевше обійдеться...

І дійсно. Не пройшло й півгодини, як із-за горба показалося перше дуло німецького панцерника. За першим другий, третій, десятий...

— Вогонь! — наказав командир. — Люди з машин у розстрілю!

Неначе громи, кинуті з неба, зарокотали, загрюкали, заверещали смертоносні прилади. Уже спалахнув один советський танк. Другий спинився на місці, очевидно влучений у рушійну частину. Тільки короткого погляду бу-

ло досить, щоб переконатись у чисельній перевазі німців. І заломився бойовий дух червоних вояків. Дві автомашини свавільно повернули в напрямі лісу, солдати з розстрільні, замість просуватись уперед, шукали захисту за горбами. Жадної команди, підбадьорувань, погроз ніхто в тому пекельному гуркотінні не почув би. Справу з намаганням прорватись було явно приречено на провал.

І ось, на диво війську своєму й ворожому, підвелась на весь зріст сухорлява постать у священничій золотій епітрахілі, і з високо піднесеним догори хрестом пішла попереду танків.

— В ім'я Твоє, Боже наш! — шепотів отець Олексій. — Спаси людей Твоїх, захисти і помилуй!

Ще скидалося на божевілля. Серед моря вогню — блискуча мішень, якій жити, здавалось, не більш хвилини...

Але мішень не падала. Ішла, як привид, як зачарований переможець, і молилась.

Тоді сталося друге диво. Советські бійці з переляканих овечок обернулись на лютих вовків. Три німецькі танки зірвались від звичайних пляшок із запальною рідиною. Два, вправно вдарені в бік на схилі горба, лежали догори колесами. Уже німці втратили оріє-

ентацію, бо советське з'єднання частково проскочило наперед і, відстрілюючись, прямувало далі.

Скільки часу минуло від початку бою? Ніхто цього не міг сказати, як не може хворий визначити грані між безпам'ятством і спасенною кризою.

Отець Олексій очунав у чистій селянській хаті. Коло нього сиділи жінка в білому халаті і командир з'єднання.

— Ну, як, докторе, житиме наш отець? — спитав командир.

— Думаю, що так. Руку, може, доведеться відтяти, але всі три рани не смертельні. Крім того, дідусь має на диво здорове серце.

— Доглядайте докторе, з усіх сил, бо... я такої людини ще не бачив.

Отець Олексій підняв повіки.

— Що... ви... кажете?

— Нічого нічого, отче. Лежіть спокійно.

— Де ми? — спитав отець Олексій.

— На воді. Німці не доженуть. — поспіхнувся командир.

Отець Олексій хотів перехреститись, але відчув нестерпний біль у руках і лише прошепотів:

— Слава... Тобі... Господи!

**
*

За два місяці в шпиталь, де одужував раниений священник, приїхав Риндич. Він ще спирався на милицю, але ступав бадьоро і здає лека посміхався давньому знайомому. Перше, глянув на руку отця Олексія.

— Диви, а казали, отче, що вас укоротять. От і добре, що обійшлося.

— Двох пальців нема, — зідхнув отець Олексій

— Яких?

— Мізинного і того, що поруч.

— Е, то зайві пальці. — жартував Риндич. — Так собі, приший кобилі хвіст. На лівій?

— На лівій.

— Абсолютно не грає ролі. А я, мій дорогий, до вас з подарунком.

— З подарунком?

— А, так. Мусів би цей подарунок вручити наш командир, та йому не пощастило бути пораниеним. Зайнятий по горло. Отже, я з його доручення.

Риндич вийняв з бічної кишені невеличкий пакунок розгорнув і дістав з футляра орден. Далі вийняв грамоту й урочисто, в

присутності всіх одужуючих військовиків, прочитав:

— “За безприкладний моральний героїзм, що спричинився до врятування цілого військового з’єднання, нагородити священика о. Олексія Хмеля орденом бойового червоного прапора”.

Потім схилився, поцілував старого й шепнув:

— Бережіть. Колись може придатись..

Отець Олексій був зворушений, але скромність його протестувала.

— Ах Боже мій, який там героїзм! Я виконував свій обов’язок. не більш того. Перекажіть мою подяку командирові, полков...

І осікся.

— А, то й вас можна поздоровити?

— Можна, отче. Сподобився дожити до штабного генерала. Але, якщо казати широко, завдячуючи вам.

— Мені? — здивувався отець Олексій.

— Ну, звичайно. Бо нас би передушили як курчат. Ви знаєте, що таке паніка в рішучий момент? Це — смерть. А ваш хрест подолав паніку.

— Багато втрачено бійців? — спитав о. Олексій.

— Всього одну п’яту частину. І два тан-

жи, і шість автомашин. Решту врятовано.

Довго ще балакали між собою, сидячи на лавочці, коло шпиталю, двоє старих. І умовились бути й далі разом. Між іншим, командир сказав, що ні за яку ціну не відпустить отця Олексія. З ним, каже, можна йти не тільки на німців, але й на ціле пекло. Витримає!

VII

Минуло два роки. Численні походи пережив священник Хмель. Тисячі людей проводжав у останню дорогу. Ще тричі був ранений. За останнім разом відтяли йому по лікоть руку, де бракувало пальців. Командування нагородило його трьома орденами.

Німців було вигнано з країни, і отець Олексій зажадав звільнення від обов'язків військового священника, посилаючись на невігоїне своє каліцтво. Коли він прощався бійці з його частини плакали, як діти, а Риндич, тепер уже начальник штабу, сказав:

— Дорогий отче! Якщо судилось мені бути живим, прошу вас до себе на постійно. Після війни хочу жити в Києві. Адреси дати не можу, бо не знаю сам. Проте, довідаєтесь через головну військову управу. Будете жити в мене на правах рідного брата.

Отець Олексій подякував, сказав, що шукатиме свою рідню, а проте “хай Бог заплатить вам за добре серце, може, й скористаюся з запрошення”.

І поїхав отець Олексій у рідну Полтавщину. Боже, яка руїна! Певне, Джінгіс Хан лишив меншу, коли приходив грабувати край. Срізь спалені села, залізні трупи автомашин, понівечені, напіввирубані ліси. І нужденні, обдерті, до кісток виснажені люди.

Шукав батько сина і дочку, а знайшов лише малу десятилітню онуку. Син, як довідався отець Олексій, загинув на війні. Про зятя нічого не було чути. Дочка померла від сухіт. Дитині дала притулок одна добра жінка. Дитина не пам'ятала діда, але чула про нього від матері й за якусь годину вже голосно шебетала, розповідаючи з дитячою наївністю, як їм скрутно жилося після того, коли тата забрали на війну. Вони місяцями їли лише юшку з картопляного душпиння. Потім мама худла, кашляла, і врешті померла. Поховали її біля школи, в садку.

Бідна дитина! Вона не знає, що таке священик, не чула про Бога. Вона зовсім неграмотна, бо коли почалася війна, мала шість років і не встигла піти до школи. А за німців у селі школи не було.

— Дідусю, ви мене візьмете до себе? Я буду варити вам юшку й латати сорочки. Це я вмю.

— Візьму, моя дорога дитино. Ти ж у мене одна, нікого я тепер не маю.

І отець Олексій, непомітно від дівчинки змахнув сльозу.

Трохи подумав старий Хмель — де осісти. Згадав попередження свого друга Риндича про небезпеку після війни лишатись на Україні. Згадав запрошення Новосибірського владики Симона. Чи не скористатись, бува?

— Ні, — вирішив отець Олексій. — лишусь тут. Виховаю онуку в батьківських традиціях. доживу віку в рідному краю.

І лишився. За тиждень відбув не легку. майже весь час “на піхоту” полорож до Полтави, представився полтавському єпископові. і зразу ж зважаючи на свої заслуги. дістав службу в самій Полтаві, як настоятель собору.

Трохи неминучих невігод, турбот з улаштуванням. і ось отець Олексій — в родині бездітного старого подружжя. яке відступило йому дві кімнатки.

Почалося мирне життя. Служби Божі відправлялися в соборі по суботах, неділях і в великі свята. Решту часу отець Олексій мав

вільну і міг її віддавати вихованню онуки. А як прив'язалася бідна дівчина до дідуся. Вона й на крок не відступала від нього. почала співати в церковному хорі, вчилася грамоті вдома. до осені, поки почнеться навчання в школі.

Все було добре до тої пори. Аж ось, по трьох місяцях шкільного навчання, питає дівчина отця Олексія:

— Дідусю, милий, ви тільки не сердтесь. Я хочу вас про щось запитати...

— Про що саме, дитино?

— Ви кажете, що є Бог на небі, що він сотворив увесь світ. А вчитель говорив, що це казка, яку вигадали священики. Бога ніде нема і ніколи не було.

Отець Олексій зблід.

— Так і говорив?

— Так, дідусю.

— Не вір, дитино, вчителеві. Навчайся від нього грамоті, а іншому не вір. Я, батько твоєї покійної мами, знаю трохи більше...

Того ж дня отець Олексій пішов до єпископа.

— Владико, — сказав священик, — я нічого не розумію. Влада дозволила відкрити церкви, покликала духовенство, а тепер по школах знову навчають безвір'ю.

Владика посміхнувся.

— Це нас не обходить, отче. Божове Богу, а кесареве. . .

— Так, — підхопив отець Олексій, — але ж це страшно. Я маю онуку, для неї я найдорожча людина, якій вона вірить, а школа каже: не вір.

Владика поклав руку на плече священика.

— Не хвилюйтесь, отче. Ви знаєте, що ми не в силі змінити хід історії.

Невдоволений і пригнічений, вийшов отець Олексій від єпископа. Мимоволі пригадалися йому слова Риндича про змію, яка навчилася співати солов'їних пісень.

Та-ак. Значить, до Бога лише коли тривога?

А проте, отець Олексій не здається. Що йому, каліці, зроблять? Відберуть ордени? Знову пошлють у тайгу? Якщо бракує совісті — хай.

І наступної неділі отець Олексій виголосив у соборі проповідь на тему: Спокуса Христа дияволом. Одночасно торкнувся справи виховання дітей, прищеплювання їм змалку твердих правил віри в Божеську Правду, і закінчив словами Христа: "Горе тому, хто спо-

кусить одного з малих сих. Краще б тій людині не родитись”.

За два дні викликали отця Олексія до обласного відділу державної безпеки. Зустріли дуже ввічливо, цікавились здоров'ям і побутом, а потім перейшли до суті.

— Нам відомо, отче, що ви ведете проти державну пропаганду. . .

— Пропаганду?

— Так. Закликаєте в церкві виховувати дітей у релігійному дусі, тоді як державі цей дух зовсім непотрібний. Розумієте?

— Не розумію — твердо відказав отець Олексій. — Адже я, як мабуть вам відомо, досі виховував у християнстві навіть не дітей, а дорослих... вояків советської армії.

То справа інша, отче. То була війна, а тепер, напередодні перемоги...

— Я душею кривити не можу.

— А ви мовчіть, отче, мовчіть собі. Ми вас попереджуємо, що лише через ваші виняткові заслуги ставимось поки до вас по-блажливо, а інакше...

— Заарештуєте? — посміхнувся отець Олексій.

— Ні, не заарештуємо. Тільки вишлемо довічно з України. Вибирайте!

Отець Олексій притих. Власне, він би не

злякався погрозою, він би йшов апостольським шляхом далі, прийняв би всі хресні муки, але під його опікою й відповідальністю ніжна дитяча душа. Що буде з нею? Знову перевиховують її у безвір'ї, в порожньому, страшному, матеріялістичному світосприйманні. Обернуть на московку, на комісара в спідниці... Ні! Цього не буде!

VIII.

Ще два роки пішло в небуття. Відгреміли салюти перемоги, люди почали на руїнах робити нові гнізда, обмита кров'ю земля зазеленіла паростками, що вже не мусіли боятись чобота війни. Але життя, порівнюючи з передвоєнним, не змінилося, не покращало. Навпаки, ще безогляднішим став терор, ще безсоромнішою пропаганда про радісну відбудову країни. Тимчасом височезні торговельні ціни змущували людей уриватись, щоб заробити на хліб, одяг і взуття.

Отець Олексій діставав поважну суму за свої ордени, дещо додавало приходство, і ледве-ледве вистачало на двох. Це все нічого. Потреби отця Олексія дуже скромні досить йому хліба насущного, старенької, перешитої з військового, одежини. Але почали видирати з рота в людей і хліб духовний... Пошепки

розповідали священникові вірні, що знов карують за відвідування Богослужб, і тому з кожною неділею меншає людей у церкві.

— Боже, Боже, — молився отець Олексій, — просвіти уми світлом Твоїм несласанним. не дай упасти в безодню народові Твоєму

Ще більше постарів і зігнувся священник, але вмирати не хотів. Він ще не має права вмерти, бо 13-ти літня улюблена Надійка потребує принаймні 3-4 років догляду, аж поки матиме свій розум.

І ось, наспіла подія, яка круто повернула в сторону шлях отця Олексія. Він дістав з консисторії офіційного таємного листа, де йому пропонували увійти в довір'я певних осіб, (список додавався), узнати їх політичні настрої й про це повідомити консисторію. . .

Того ж дня, розбитий від переживань, отець Олексій написав заяву своєму єпископові, що через старість і хворобу він мусить зректися посади настоятеля собору й піти на спокій. Увечорі ж сів на поїзд і поїхав до Києва.

Довго блукав по різних установах, розшукуючи Риндича. Врешті, довідався: в Києві Риндича не було, жив він у Білій Церкві.

Ще довелося проїхати отцю Олексію, і

ось він уже в чепурному будиночку колишнього начальника штабу.

Риндич надзвичайно зрадів отцю Олексію.

— Отче, дорогий, ви таки приїхали. У гості чи на неозначений термін? Моя пропозиція вам лишається незмінною й сьогодні.

Тоді отець Олексій розповів про своє життя в Полтаві, про душевний біль, про лист, який кілька днів тому отримав.

— Ось, бачите. — сказав Риндич, — ви мені не вірили, але я добре знаю природу цієї нашої “Богом даної” влади. Отже, забирайте своє майно й переїздіть до мене. Утисків я вже не боюсь, бо якщо ганяли царського капітана, то червоного генерала, очевидно, не ганятимуть. Тим більше, що він житиме тихше води, нижче трави. . .

— Але я не сам. — сказав отець Олексій. у мене мала онука — сирота.

— Чудово, отче! — вигукнув Риндич. — А ми зі своєю старою саме днями радились: чи не взяти нам на виховання якусь сирітку? Сумно, знаєте, отак, двома Perezрілими грибами, доживати віку. Дівчина вчитиметься, ви, як інвалід, лишитесь без певних обов'язків, а я, щоб не було сумно, буду плекати культурну городину. Матимем додатковий заробіток.

Тихо догорав український вечір. Десь

рипіли колеса. Десь виводив тужну мелодію дівочий голос.

— Пам'ятаєте. — нагадав Риндич, що я хотів після війни оселитись у Києві. Але вирішив: краще тут, далі від шумного світу. Старі уламки мусять триматись осторонь щасливого і радісного життя. . .

З М І С Т :

Донька Юди — — — — —	5.
Ковдра — — — — —	41.
Злочин доктора Тамуріді —	51.
Поразка маршала — — — —	63.
Страх — — — — —	82.
Підвладна — — — — —	89.
Її серце — — — — —	100.
Рух — — — — —	105.
Старість — — — — —	109.
Ілюзія — — — — —	112.
Гісня ненависти — — — — —	117.
Чілім — — — — —	122.
Останній Великдень — — — —	126.
Людина — — — — —	130.
Омана — — — — —	133.

